

مؤلفه‌های تمدن‌ساز در سیره امام علی علیه السلام با
رویکرد قرآنی

حبيب زمانى محبوب¹ ID

10.22034/JKSL.2023.389965.1194 doi
20.1001.1.27833356.1403.5.1.2.0

دریافت: ۱۴۰۱/۱۲/۲۴
پذیرش: ۱۴۰۲/۰۹/۲۷

مقاله: پژوهشی

چکیده

حضرت علی علیه السلام پس از پیامبر صلی الله علیه و آله نقش بسیار مهمی در شکل‌گیری تمدن اسلامی ایفا نمود. برای تبیین این نقش، بررسی مؤلفه‌ها و شاخص‌های تمدن‌ساز در سیره حضرت بسیار اهمیت دارد. مسئله این پژوهش آن است که مؤلفه‌های تمدن‌ساز در سیره امام علی علیه السلام کدام است؟ این نوشتار به روش توصیفی تحلیلی، سیره علوی و نقش امام علی علیه السلام در تمدن‌سازی اسلامی را واکاوی کرده و با هدف بررسی و تبیین مؤلفه‌های تمدن‌ساز در سیره نظری و عملی ایشان با رویکرد قرآنی تحقق یافته است. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد حضرت علی علیه السلام بینش تمدنی و شخصیتی تمدن‌ساز داشته است. نقش اساسی حضرت در تمدن اسلامی، تقویت مؤلفه‌های تمدن‌ساز فرهنگ اسلامی در میان مردم و به‌کارگیری آن در حکومت خویش است. اخلاق، عزت و کرامت انسانی، آزادی و آزاداندیشی، صبر و مقاومت، عدالت و هم‌بستگی از مؤلفه‌های معنوی تمدن‌ساز در سیره و حکومت علوی است.

واژگان کلیدی: امام علی علیه السلام، تمدن اسلامی، مؤلفه‌های تمدن‌ساز، قرآن.

استناد به این مقاله

زمانی محبوب، حبيب. (۱۴۰۳). مؤلفه‌های تمدن‌ساز در سیره امام علی علیه السلام با رویکرد قرآنی. فصلنامه قرآن، فرهنگ و تمدن، (۱)۵، ۴۶-۷۵. doi: 10.22034/jksl.2023.389965.1194

۱. دانشیار گروه تاریخ و تمدن اسلامی، پژوهشکده هیئات و معارف اسلامی، پژوهشگاه علوم اسلامی امام صادق علیه السلام، قم، ایران

۱. بیان مسئله

مدعای اصلی مقاله این است که امام علی علیه السلام بذر تمدنی را که پیامبر صلی الله علیه و آله بر اساس قرآن و تعالیم دین در جامعه اسلامی افشاند، آبیاری نمود و امامان معصوم علیهم السلام با ژرفا بخشیدن به آن باعث شدند این تمدن به درختی تنومند به نام «تمدن اسلامی» بدل گردد؛ هرچند روش‌های نادرست حاکمان اموی و عباسی به این درخت آسیب رساند. مسئله مهمی که باید تبیین شود، چگونگی نقش آفرینی ائمه در تمدن‌سازی اسلامی است. در این مقاله نیز مسئله اساسی نقش آفرینی امام علی علیه السلام در تمدن اسلامی است. هر تمدن، از جمله تمدن اسلامی، دارای مؤلفه‌هایی است. این نوشتار در پی پاسخ به این سؤال اصلی است که مؤلفه‌های تمدن‌ساز در سیره امام علی علیه السلام کدام است؟

اهمیت انجام این پژوهش در خوانش تمدنی با رویکرد قرآنی از سیره ائمه است. سیره و معارف اهل بیت علیهم السلام مؤلفه‌ها و اصول بنیادین تمدنی را در اختیار ما می‌گذارد که باید آن‌ها را استخراج و از منظر تمدنی بازخوانی کنیم و سپس آن‌ها را در جامعه نهادینه سازیم. همچنین، در دوره‌ای که اندیشه‌نوسازی تمدن اسلامی رونق گرفته است، نیازمند ارائه الگوی مطلوبی از کاربرد دین در حوزه سیاسی و زمینه‌سازی برای ارائه مدلی از تمدن دینی هستیم؛ از این رو، بررسی و تبیین مؤلفه‌های تمدن اسلامی در سیره معصومان،^۱ خاصه امام علی علیه السلام که خود موفق به تشکیل حکومت اسلامی گردید، اهمیت و ضرورت بسیاری دارد. نکته مهم این است که سیره امام علی علیه السلام، به‌عنوان امام مقبول شیعه و سنی، افزون بر نقش تقریبی بین شیعه و اهل سنت، می‌تواند در تمدن‌سازی نوین اسلامی در همه کشورهای اسلامی مورد الگوبرداری قرار گیرد.^۲ البته اندیشه‌نوسازی تمدن‌ساز علوی نسخه‌ای برای همه بشریت است؛ از این رو، بایستی آن را از یک گفتمان مذهبی به گفتمان دینی و سپس فرادینی بدل کنیم؛ چراکه معیارهایی که علی علیه السلام مطرح می‌کند، نسخه‌ای برای همه انسان‌هاست، نه صرفاً شیعیان و مسلمانان.

به‌طور کلی، رویکرد تمدنی به سیره اهل بیت علیهم السلام با فقر تحقیقاتی روبروست. با آنکه در مورد سیره علوی مطالعاتی با این رویکرد انجام شده، با بررسی پیشینه پژوهش مشخص شد تاکنون

۱. هرچند شرایط زمانی هر یک از ائمه متفاوت بوده است، طبق نظریه پیوستگی (نک: نجفی، ۱۳۹۶، ص ۲۴) و با رویکرد کلان‌محور (نجفی، ۱۳۹۶، ص ۱۱۷) می‌توان کلیت سیره ائمه را در قالب واحدی تحلیل کرد. در ضمن به نظر می‌رسد تنوع شرایط در سیره معصومان برای این بوده است که ما برای همه شرایط الگو داشته باشیم.

۲. اساساً نقش تمدنی ائمه نقش تفسیری و الگوسازی تمدنی بود.

اثر مستقلی در این زمینه تدوین نشده است؛ با وجود این، در برخی آثار، ابعادی از موضوع بررسی شده است. محمدباقر کمره‌ای در مقاله «علی علیه السلام و تمدن اسلامی»، به نقش آن حضرت در راه‌اندازی مکتب علمی کوفه و بصره و تأثیر این دو مکتب بر نهضت علمی جهان اسلام پرداخته است. محمدرضا کاشفی در مقاله «تأثیر امام علی علیه السلام بر فرهنگ و تمدن اسلامی» مطالب خوبی در این باره آورده، ولی ابعاد گوناگون موضوع را بررسی نکرده و بیشتر شخصیت علمی آن حضرت را تبیین کرده است. ابراهیم فلاح و سیدعبدالله اصفهانی در مقاله «نقش امام علی در شکل‌گیری و توسعه نرم‌افزاری تمدن اسلامی»، به نقش امام علی علیه السلام آن حضرت در شکوفایی علوم اسلامی و برخی اقدامات سیاسی و اقتصادی و اجتماعی ایشان در توسعه جامعه اسلامی پرداخته‌اند. مرضیه اکاتی و دادخدا خدایار در مقاله «نقش امام علی علیه السلام در گسترش تمدن اسلامی (مطالعه موردی توزیع اقتصادی)»، تنها اقدامات اقتصادی آن حضرت را در این حوزه بیان کرده‌اند. اصغر منتظرالقائم در فصل هشتم کتاب تمدن‌سازی نبوی و علوی، به برخی ابعاد تمدنی سیره علوی پرداخته و مباحثی مانند نظام‌سازی علوی و نهادسازی اجتماعی و اقتصادی و فرهنگی را در دوران حکومت ایشان بررسی کرده است؛ لکن رویکرد این کتاب، تاریخی سیاسی است تا تمدنی و سیره تمدن‌ساز امام علی علیه السلام را از منظر سیاسی بررسی کرده است. غلامحسین محرمی در برخی بخش‌های کتاب نقش امامان شیعه در شکل‌گیری و توسعه تمدن اسلامی، به تأثیر امام علی علیه السلام بر تمدن اسلامی اشاره داشته است، ولی این کتاب نیز خواننده را به نقش محوری ائمه بر تمدن اسلامی رهنمون نمی‌سازد؛ چنان‌که در مورد امام علی علیه السلام، بیشتر بر محور انتساب برخی علوم به امام و برخی اقدامات اقتصادی ایشان محدود مانده است. اعظم ناصریان خلیل‌آباد در پایان‌نامه بررسی مؤلفه‌های تمدن‌سازی اسلامی در نهج‌البلاغه و آموزه‌های علوی، مؤلفه‌های دینی، سیاسی، اجتماعی و اقتصادی تمدن را مبتنی بر نهج‌البلاغه برشمرده است. اشکال اصلی این پایان‌نامه نبود رویکرد تمدنی در آن است؛ یعنی به جای نگاه تمدنی، با همان نگاه سیره‌پژوهی به زندگی امیرالمؤمنین علیه السلام توجه شده است. نوآوری مقاله حاضر در این است که افزون بر معرفی شخصیت تمدن‌ساز امام علی علیه السلام، با رویکردی قرآنی به تبیین برخی مؤلفه‌های معنوی تمدن‌ساز در سیره آن حضرت پرداخته است.

با توجه به ماهیت چندلایه‌ای و بین‌رشته‌ای مطالعات تمدنی، انتخاب روش تحقیق بسیار اهمیت دارد (نک: مطهری‌نسب، ۱۳۹۷). سطح پژوهش حاضر توسعه‌ای است نه

کاربرد و راهبردی؛ به‌علاوه با رویکردی قرآنی و تاریخی صورت گرفته و ذیل آن چگونگی و عوامل رشد تمدن اسلامی در دوران امام علی (ع) بررسی شده است. بر اساس این رویکرد، برای جمع‌آوری اطلاعات به روش کتابخانه‌ای، داده‌های منابع قرآنی و حدیثی و تاریخی گردآوری و در نهایت مؤلفه‌های تمدن‌ساز در سیره‌ی علوی توصیف و تحلیل می‌شود.

۲. مفهوم تمدن اسلامی

در باره‌ی تمدن مباحث نظری فراوانی، به‌ویژه در سده‌ی اخیر و در اقصانقاط جهان و از جمله جهان اسلام، شکل گرفته و آثار گوناگونی در این باره نگاشته شده است. ابن‌خلدون از نخستین دانشمندان اسلامی است که به‌طور خاص جامعه‌ی بشری را از حیث آنچه امروز آن را تمدن می‌نامیم، تحلیل و بررسی کرد (نجفی، ۱۳۹۱، ص ۱۲۰). در قرون اخیر نیز متفکران زیادی، مانند سیدجمال‌الدین اسدآبادی، حسن‌حَنفی، کُنستانتین زریّق لبنانی و مالک بن نبی الجزایری، در آغاز برای مقابله با استعمار و سیطره‌ی تمدنی غرب و بازگشت به عظمت تمدنی گذشته و در ادامه برای بنیان نهادن تمدن نوین اسلامی به تحقیق در این حوزه پرداخته‌اند.^۱ در بیشتر تعریف‌های لغوی ارائه‌شده برای واژه «تمدن»، نخست بر دو مقوله‌ی شهرنشینی و زندگی شهرنشینه تأکید و مقابل معنایی این واژه، بدویت (صحرائنشینی) و بربریت (توحش و وحشیگری) معرفی شده است (آذرنگ، ۱۳۹۰، ص ۱۵؛ دهخدا، ۱۳۷۳، ج ۱۴۲، ص ۱۵؛ راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق، ص ۲۴۱). در معنای اصطلاحی با رویکرد پیشینی، تمدن به‌معنای مجموعه‌ی دستاوردهای مادی و معنوی افراد یک جامعه در یک منطقه جغرافیایی مشخص و با رویکرد پسینی، به‌معنای پیشرفت و توسعه‌ی همه‌جانبه‌ی مادی و معنوی است (موسوی خمینی، ۱۳۷۸، ج ۴، ص ۱۶۰؛ ج ۷، ص ۳۶۷؛ ج ۲، ص ۴۰۶؛ بیانات آیت‌الله خامنه‌ای، ۱۳۷۷/۷/۲۶ و ۱۳۹۲/۶/۱۴) و البته پیشرفت معنوی اولویت بیشتری دارد. اندیشمندانی چون شهید مطهری، سید قطب، مالک بن نبی، امام خمینی و آیت‌الله خامنه‌ای، در پی همین تعریف الهیاتی از تمدن بوده‌اند. تمدن در این معنا، کلان‌ترین نظام مناسبات انسانی است (بابائی، ۱۳۹۴، صص ۳۴ و ۴۴)؛ یعنی تمدن را در رابطه‌ی بین انسان با انسان جستجو و تعریف می‌کنند، نه صرفاً رابطه‌ی انسان با طبیعت. در این تعریف است که مؤلفه‌هایی

۱. در این باره نک: دهقانی و حضرتی، ۱۳۹۲، صص ۱۷۳-۱۹۴.

مثل عدالت و اخلاق مطرح می‌شود و صرفاً به مؤلفه‌هایی مثل معماری و علم و توسعه بسنده نمی‌کنند. خوانش تمدنی از سیره معصومان را نیز باید در گسترده‌ترین و جامع‌ترین سطح مناسبات انسانی در نظر بگیریم تا به نتیجه برسیم.

مقصود از تمدن اسلامی برپایی تمدن آرمانی مبتنی بر دین اسلام است؛ تمدنی که همه مبانی و اصول و مؤلفه‌های آن بر محور دین اسلام باشد (موسوی خمینی، ۱۳۸۷، ج ۱، ص ۳۸۲-۳۸۳؛ ج ۸، ص ۴۱۵؛ ج ۱۲، ص ۲۷۴؛ بیانات آیت‌الله خامنه‌ای، ۱۳۸۴/۵/۲۸). تمدن اسلامی را می‌توان موسع‌ترین ظرف و بستر تحقق دین اسلام در جامعه دانست (بیانات آیت‌الله خامنه‌ای، ۱۳۷۶/۹/۱۸). به تعبیر بهتر، تمدن اسلامی وجه عینیت‌یافته‌ی تعالیم اسلامی با همه ابعاد آن در جامعه است (نجفی، ۱۳۹۶، ص ۲۳؛ جهان‌بین، ۱۳۹۸، ص ۴۱) که همزمان از دو جنبه مادی و معنوی برخوردار است.

۳. تعریف مؤلفه

مؤلفه‌ها مهم‌ترین عناصر دخیل در ساختار یک مفهوم و معرف‌های اصلی شناساندن آن است. مؤلفه‌ها رابطه مستقیمی با مفهوم مورد نظر دارد و جزئی مستتر از آن به شمار می‌آید. مقصود از مؤلفه در این مقاله، مهم‌ترین نشانه‌ها و شاخصه‌های اصلی و محوری در مفهوم تمدن است (حسینی، ۱۳۹۵، ص ۲۸). تفاوت مؤلفه با شاخص نیز در این است که شاخص، اجزای یک مؤلفه و جزئی‌تر از آن است و معمولاً معیار سنجش دارد. به‌عنوان مثال، عدالت در سیره علوی یک مؤلفه و شاخص آن پرداخت حقوق زبردستان، رسیدگی به احوال یتیمان، یا انصاف در قضاوت است. مؤلفه‌ها در ساختار یک مفهوم معمولاً عناصر به‌هم پیوسته و نظام‌مند است؛ لذا باید ارتباط و هماهنگی و پیوند ویژه‌ای بین مؤلفه‌های منتخب برقرار باشد. نه اینکه عناصری بدون داشتن ارتباط نظام‌مند، با آشفتگی و تشتت کنار هم ردیف شود. به‌عنوان نمونه، بدون توجه به مؤلفه آزاداندیشی و عدالت نمی‌توان مؤلفه کرامت انسانی را تبیین کرد.

تعریف و تحلیل مفاهیم در علوم انسانی به همراه یافتن قواعد و معیارهای آن بسیار مهم است. از آنجاکه تمدن یک مفهوم چندضلعی است، ترسیم ابعاد و زوایای آن نیازمند تبیین مؤلفه‌های آن است. هر تمدنی دارای مؤلفه‌های سخت‌افزاری و ابزار (مادی) و مؤلفه‌های نرم‌افزاری (معنوی)

است (جهان‌بین، ۱۳۹۸، ص ۹۴؛ ابراهیم‌نژاد و پورعباس، ۱۴۰۱، ص ۲۷).^۱ علم، فناوری، هنر، معماری، صنعت و اقتصاد جزء مؤلفه‌های مادی و اخلاق، عدالت، صداقت و ایثار جزء مؤلفه‌های معنوی تمدن محسوب می‌شود.

نقش‌آفرینی ائمه در تمدن‌سازی اسلامی بیشتر در حوزه مؤلفه‌های معنوی بوده است تا مادی؛ لذا در بررسی سیره امامان معصوم، مصادیق عینی توسعه دستاوردها و مظاهر مادی تمدن‌چندان پررنگ دیده نمی‌شود (محرمی، ۱۳۹۰، ص ۲۶)؛ لیکن سیره ائمه هدی، به لحاظ کارکرد هدایتگری،^۲ مشحون از توجه به عوامل و مؤلفه‌های معنوی تمدن است. عمده مؤلفه‌های تمدن‌ساز در سیره امام علی (ع) نیز مؤلفه‌های معنوی است که در ادامه به آن‌ها اشاره خواهیم کرد.

۴. مبانی نظری تحقیق

گاه این سؤال به ذهن برخی متبادر می‌شود که آیا اصولاً می‌توان سیره امامان را با رویکرد تمدنی تحلیل کرد؟ پاسخ روشن است. قرآن کریم با معرفی پیامبران به‌عنوان حاکمان تمدن‌ساز زمین و برشمردن مؤلفه‌های تمدن‌سازی (منتظرالقائم و سلیمانی، ۱۳۹۴، ص ۲۰)، به ارائه تحلیل تمدنی از سیره انبیا پرداخته است. همه انبیا برای تمدن انسانی آمدند. بر همین اساس، بنیان‌گذار تمدن اسلامی پیامبر (ص) است (منتظرالقائم و سلیمانی، ۱۳۹۴، ص ۷۳؛ دورتی، ۱۳۸۲، ج ۲، ص ۱۰۰) و امامان معصوم ادامه‌دهنده مسیر تمدن‌ساز پیامبر (ص) هستند. در مورد نقش تمدن‌ساز ائمه دو

۱. آیت‌الله خامنه‌ای در تبیین تمدن نوین اسلامی می‌گوید: «این تمدن نوین دو بخش دارد: یک بخش بخش ابزاری است. یک بخش دیگر بخش متنی و اصلی و اساسی است... آن بخش ابزاری چیست؟ بخش ابزاری عبارت است از همین ارزش‌هایی که ما امروز به‌عنوان پیشرفت کشور مطرح می‌کنیم: علم، اختراع، صنعت، سیاست، اقتصاد، اقتدار سیاسی و نظامی، اعتبار بین‌المللی، تبلیغ و ابزارهای تبلیغ. این‌ها همه بخش ابزاری تمدن است، وسیله است... اما بخش حقیقی، آن چیزهایی است که متن زندگی ما را تشکیل می‌دهد که همان سبک زندگی است که عرض کردیم. این، بخش حقیقی و اصلی تمدن است؛ مثل مسئله خانواده، سبک ازدواج، نوع مسکن، نوع لباس، الگوی مصرف، نوع خوراک، نوع آشپزی، تفریحات، مسئله خط، مسئله زبان، مسئله کسب‌وکار، رفتار ما در محل کار، رفتار ما در دانشگاه، رفتار ما در مدرسه، رفتار ما در فعالیت سیاسی، رفتار ما در ورزش، رفتار ما در رسانه‌ای که در اختیار ماست، رفتار ما با پدر و مادر، رفتار ما با همسر، رفتار ما با فرزند، رفتار ما با رئیس، رفتار ما با مرنوس، رفتار ما با پلیس، رفتار ما با مأمور دولت، سفرهای ما، نظافت و طهارت ما، رفتار ما با دوست، رفتار ما با دشمن، رفتار ما با بیگانه. این‌ها آن بخش‌های اصلی تمدن است که متن زندگی انسان است... می‌شود این بخش را به‌منزله بخش نرم‌افزاری تمدن به حساب آورد و آن بخش اول را بخش‌های سخت‌افزاری به حساب آورد (خامنه‌ای، بیانات در جمع دانشجویان، دانش‌آموزان و سایر جوانان استان خراسان شمالی، ۱۳۹۱/۷/۲۳).

۲. سیره تمدن‌ساز اهل بیت (ع) ناظر به هدایت انسان‌ها بوده است.

نکته قابل طرح است: نخست آنکه بایستی با توجه به نظریه تکامل و پیوستگی به طرح موضوع پرداخت (نک: نجفی، ۱۳۹۶، ص ۲۴). امام علی علیه السلام آغازگر حرکت پیوسته انمه برای سعادت بشریت است. دیگر آنکه در نگاه تمدنی، پیامدهای فعل معصوم در بالاترین سطح مناسبات انسانی باید مورد نظر قرار بگیرد. امام علی علیه السلام نیز دایره اثرگذاری را از حکومت و حاکمیت گستراند و همه امت اسلامی را مورد توجه قرار داد.

۵. شخصیت تمدن‌ساز حضرت علی علیه السلام

حضرت علی علیه السلام پرورش یافته دامان پیامبر و شاگرد برجسته مکتب رسالت (نهج البلاغه، خطبه ۱۹۲؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۴، صص ۱۲۷-۲۰۰؛ قوشچی، بی تا، ص ۳۷۶) و داناترین مردم به معارف و شرایع دین است (طباطبایی، ۱۳۴۸، ص ۶). علی علیه السلام از مرتبه علمی والایی بهره‌مند است؛ آن چنان که گستره علمی شخصیتش قابل احصاء نیست.^۱ سخنان امام علی علیه السلام که به مناسبت‌های مختلف ایراد کرده است، بیانگر وجود علوم جامعی نزد ایشان است که پس از قرآن و کلام رسول خدا صلی الله علیه و آله نظیر ندارد. بیانات ارزشمند امام در بحث‌های خداشناسی، دینشناسی، امور اجتماعی، اخلاق و عبادات در بالاترین مرتبه بیان و در حد اعجاز است و می‌تواند به صورت یک طرح اساسی برای پیریزی عقاید دینی و ترسیم خط سیاست اسلامی و تنظیم پایه‌های اخلاق مذهبی و در نهایت هدایت و رستگاری بشریت و رسیدن به سرمنزل سعادت مورد بهره‌برداری قرار گیرد (عظیم‌پور، ۱۳۸۴، ص ۲۵). به نوشته علامه طباطبایی، امام علی علیه السلام «ذخایر گرانبهایی از معارف الهیه و علوم حقه اسلامی را در میان مردم به یادگار گذاشت» (طباطبایی، ۱۳۴۸، ص ۱۹). آثار بسیاری به حضرت علی علیه السلام نسبت داده‌اند که برخی نگارش خود حضرت بوده است و برخی را دیگران از سخنان ایشان گردآوری نموده‌اند و برخی را هم آن حضرت املا کرده و دیگران نوشته‌اند (محرمی، ۱۳۹۰، ص ۷۳). مصحف، کتاب علی علیه السلام، مسند، نهج البلاغه، احکام الدیات و کتاب السنن الاحکام والقضایا از آثار منتسب به امام علی علیه السلام است. افزون بر این، علی علیه السلام در پایه‌گذاری برخی از علوم نیز نقش اساسی داشته است؛^۲ چنان که جرج جرداق نوشته است:

۱. برای آشنایی بیشتر با دانش امام علی علیه السلام نک: شوشتری، ۱۴۰۹ق، ج ۷، ص ۵۷۷ به بعد؛ ج ۱۴ و ۱۵ (حدیث مدینه العلم)؛ ج ۱۷، ص ۴۲۱-۵۷۳؛ موسوی هندی، ۱۴۰۴ق، ج ۵، ص ۶؛ محمدی ری‌شهری، ۱۴۲۵ق، ج ۱۰، القسم الحادی عشر، علوم الامام علی علیه السلام؛ العاملی، ۱۴۳۰ق، ج ۱۲، الباب الخامس: علم و قضاء و احکام.
۲. در این زمینه نک: محرمی، ۱۳۹۷، (بخش دوم و سوم).

«علی بن ابی طالب قطب اسلام و سرچشمه معارف و علوم عرب بود. هیچ دانشی در عرب وجود ندارد مگر آنکه اساسش را علی (ع) پایه‌گذاری کرده یا در وضع آن سهیم و شریک بوده است» (جرداق، ۱۳۸۷، ص ۱۶۵). علم فقه، تفسیر، کلام، نحو و قرائت از جمله این علوم است.

از دیگر ابعاد شخصیت تمدن‌ساز حضرت علی (ع)، ایجاد بینشی مبتنی بر علم در بین عموم مردم بود. ایشان با توجه به آیات قرآن^۱ و اندیشه‌های متعالی خود تحولی نوین در حیطه حکمت^۲ و علم‌افزایی بشر پدید آورد و در این راه دیگران را به پیروی از خود فراخواند (نهج البلاغه، حکمت ۱۴۷).^۳ آن حضرت علم را سلطان و عامل پیش‌برندگی و پیش‌روندگی جامعه می‌داند (ابن ابی‌الحدید، ۱۳۸۵، ج ۲، ص ۳۱۹). امام علی (ع) با این رویکرد علمی و تربیت رجال دینی^۴ و دانشمندانی چون ابوالأسود دؤلی، علی بن ابی‌رافع، عبیدالله بن ابی‌رافع، سلمان فارسی و حارث همدانی، مرکز حکومتش کوفه را به مرکز علمی تبدیل کرد. ایشان بذریع علم را در آن شهر چنان گستراند که کوفه تا قرن‌ها مأمن بسیاری از دانشمندان شد و مکتب علمی کوفه شکل گرفت (خطیب بغدادی، ۱۹۹۷، ج ۱۳، ص ۳۳۴).

نقش تمدن‌ساز علی (ع) صرفاً به این دلیل نیست که ایشان مقام علمی والایی داشت و پایه‌گذار علوم بسیاری بود و شاگردان بسیاری را پرورش داد؛ بلکه در این است که آن حضرت بینش تمدنی داشت و در حکومتش برای تمدن‌سازی چارچوب طراحی کرد. اگر علی (ع) به حسب ظاهر پیروز میدان سیاست نبود، پیروز میدان فرهنگ و تمدن است. نقش اساسی ایشان در تمدن اسلامی، تقویت ارکان و مؤلفه‌های تمدن‌ساز فرهنگ اسلامی در میان مردم^۵ و به‌کارگیری آن در حکومت خویش است.^۶ توجه به معیارهایی که علی (ع) برای حکومتش ترسیم کرده بود نشان می‌دهد رویکرد وی رویکردی تمدن‌ساز بود و هر یک از معیارهای حکومتش قدمی برای ساخت و تثبیت

۱. «وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْرًا كَثِيرًا» (بقره: ۲۶۹)

۲. طریحی حکمت را علم باارزشی که همراه عمل باشد معنا کرده است (طریحی، ۱۴۳۰، ج ۱، ص ۳۱۶).

۳. برای توضیح بیشتر نک: شهید ثانی، ۱۳۸۶، صص ۷۶-۷۷.

۴. افزون بر رجال دینی و علمی، شخصیت‌های تأثیرگذاری مانند مالک اشتر، محمد بن ابی‌بکر، قیس بن سعد و مانند آن‌ها نیز در دوران حکومت علی (ع) رشد کردند که این حاصل چارچوب حرکت تمدنی امام علی (ع) برای اصلاح جامعه بود. نکته جالب این است که بیشتر این‌ها یمنی و قحطانی‌اند تا عدنانی؛ یعنی برخلاف ساختار قبیله‌ای آن روزگار.

۵. امام علی (ع) معتقد بود تمدن‌سازی جز با درگیر کردن عموم مردم در این مسئله پدید نمی‌آید؛ لذا بر مبنای آیه «وَأَنْ لَيْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَى» (نجم: ۳۹) معتقد بود باید هرکس برای رشد و پیشرفت جامعه بکوشد (به عنوان نمونه رک: نهج البلاغه، خطبه ۲۱۶).

۶. بر همین اساس، حکومت علی (ع) را حکومت خرد خوانده‌اند (جاسم، ۱۳۸۱، ص ۳۸۱)؛ چراکه در رویکرد تمدنی حضرت، ترویج عقلانیت و خردورزی به عنوان بن‌مایه تمدن اسلامی نقش محوری دارد.

تمدن اسلامی شمرده می‌شد. در بینش تمدنی امام علی علیه السلام، هم پیشرفت مادی و هم ارتقای معنوی جامعه مدنظر بود. به گفته عزیز سید جاسم، آن حضرت می‌خواست اندیشه حق هدف و وسیله‌ای برای ایجاد دنیای سعادت‌مند برای انسان‌ها باشد و این دنیا دروازه ورودشان به بهشت الهی قرار گیرد (جاسم، ۱۳۸۱، ص ۵۲۲).

امام علی علیه السلام در دورانی به حکومت رسید که اسلام دچار انحراف شده بود (نهج البلاغه، خطبه ۱۹۲). آن حضرت جامعه‌ای غوطه‌ور در نفاق و فساد را به سمت تمدن توحیدی جهت داد و هدایت کرد. اگر مرام و منش و سیاست‌های حکومتی ایشان نبود، بی‌گمان امویان ریشه‌های تمدن نوپای اسلامی را می‌خشکاندند و چیزی از تمدن اسلامی باقی نمی‌ماند؛ ولی مبنای قرار گرفتن مؤلفه‌های تمدن‌ساز در حکومت امیرالمؤمنین علیه السلام، ضمن آنکه حیاتی دوباره به تمدن اسلامی بخشید، راه و نقشه‌ای برای آن ترسیم کرد که انحرافات دوره اموی نیز مانع از بالندگی آن در سده‌های بعد نگردد.^۱ امام علی علیه السلام، همچون پیامبر صلی الله علیه و آله، با اجرای اصول و قواعدی تمدن‌ساز در پی احیای جامعه مرده اسلامی بود. بر این مبنای، الگوی تمدن‌سازی علی علیه السلام، محمد صلی الله علیه و آله است و اصول و مؤلفه‌های تمدن‌ساز علوی همان اصول و مؤلفه‌های تمدن‌ساز نبوی است.

۶. مؤلفه‌های تمدن‌ساز در سیره امام علی علیه السلام

۶-۱. اخلاق

یک جامعه و یک تمدن هنگامی می‌تواند به حیات سعادت‌مند خود ادامه دهد که ارزش‌های اخلاقی بر آن حاکم باشد (کرمی، ۱۳۷۰، ص ۳۷۷). برخی محققان، تمدن را به معنای استقرار نظم اجتماعی می‌دانند (دورانت، ۱۳۶۵، ج ۱، ص ۳؛ جعفری، ۱۳۸۵، ج ۱۶، ص ۲۳۴). اگر این حقیقت را بپذیریم که نظام احسن الهی در پرتو نظم و عدل سازمان یافته است، این را نیز باید بدانیم که بدون ارزش‌های اخلاقی نظم اجتماعی و سیاسی شکل نمی‌گیرد؛ زیرا اگر اخلاق از جامعه‌ای رخت بریندد، ضد ارزش‌ها رواج می‌یابد و نظم اجتماعی از هم می‌پاشد؛ ولی برعکس، اگر ارزش‌های اخلاقی حاکم باشد، جامعه اصلاح می‌شود و با اصلاح جامعه، نظم هم تحقق می‌یابد (دشتی، ۱۳۷۹، صص ۲۸-۳۶)؛ بنابراین بین اخلاق و نظم و تمدن پیوندی ناگسستی برقرار است. از منظر حضرت علی علیه السلام، تافرود و جامعه به ارزش‌های اخلاقی نیندیشد و آن را از نظر کاربردی در زندگی روزانه خود به کار نگیرد، نظم در جامعه شکل نمی‌گیرد و جامعه به رشد نمی‌رسد (دشتی، ۱۳۷۹، ص ۴۸).

۱. تأثیر امام علی علیه السلام بر فرهنگ و تمدن اسلامی، پس از شهادت ایشان بروز یافت و دیگران از سرمشق‌هایش در تمدن اسلامی سود جستند. علی شریعتی می‌نویسد: «تأثیر شخصیت علی علیه السلام و راه علی علیه السلام و اسلام علی علیه السلام در تاریخ اسلام و به‌خصوص در تاریخ ما ایرانی‌ها، همه حیاتی بود که پس از مرگ علی علیه السلام آغاز شد» (شریعتی، ۱۳۷۴، ص ۳۹۴).

خداوند متعال در آیه ۴ سوره قلم «وَأَنَّكَ لَءَلَىٰ خُلُقٍ عَظِيمٍ» حسن خلق پیامبر (ص) را می‌ستاید و آن را بزرگ می‌شمارد. علامه طباطبایی معتقد است این آیه به اخلاق پسندیده اجتماعی رسول خدا (ص) نظر دارد. اخلاق اجتماعی مربوط به معاشرت است و شامل مواردی مانند استواری بر حق، صبر در مقابل آزار مردم و خطاکاری‌های اراذل و عفو و اغماض از آنان، سخاوت، مدارا، تواضع و امثال این‌ها می‌شود. تمامی این موارد جنبه تمدنی دارد (طباطبایی، ۱۳۶۷، ج ۱۹، ص ۶۱۹). در آیه ۱۵۹ سوره آل عمران^۱ نیز، سجایای اخلاقی پیامبر (ص) به‌عنوان یکی از عوامل موفقیت ایشان یاد شده است. به اعتقاد آیت‌الله جوادی آملی، رأفت و مهربانی رهبر در اصلاح جامعه سهم تعیین‌کننده‌ای دارد (جوادی آملی، ۱۳۸۸، ج ۱۶، صص ۱۴۱-۱۴۲)؛ بنابراین، اخلاق حسنه رسول خدا (ص) و انبیای الهی قطعاً جنبه تمدن‌سازی داشته است (سلیمانی و منتظرالقائم، ۱۴۰۰، ص ۶۲). امام علی (ع)، به‌عنوان کامل‌ترین تجلی مکارم اخلاق در اجتماع خویش، می‌فرماید: «اگر در تعصب ورزیدن ناچارید، برای اخلاق پسندیده و افعال نیکو و کارهای خوب تعصب داشته باشید (نهج البلاغه، خطبه ۱۹۲)؛ چراکه آنچه مایه برتری آدمیان و سبب والایی شان انسان‌هاست، ارزش‌های اخلاقی است: «عَلَيْكُمْ بِمَكَارِمِ الْأَخْلَاقِ فَإِنَّهَا رِفْعَةٌ» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۷۸، ص ۵۳): بر شما باد به مکارم اخلاق که آن سبب والایی است. حضرت در ادامه همین حدیث انسان‌ها را از بداخلاقی نهی می‌کند؛ زیرا این ویژگی انسان‌های شریف را پست می‌کند و بزرگواری را از بین می‌برد. انحطاط اخلاقی مانع رشد انسان در دستیابی به کمال است؛ زیرا با شکسته شدن مرزهای اخلاق، همه حریم‌ها می‌شکنند و چون حریم‌ها شکسته شد، پلیدی‌ها در روابط اجتماعی پدید می‌آید و جامعه رو به زوال و انحطاط می‌رود. به تعبیر دیگر، سقوط اخلاقی مقدمه سقوط اجتماعی و درنهایت انحطاط جامعه و تمدن است (کرمی، ۱۳۷۰، ص ۳۷۴). بر همین اساس امام علی (ع) می‌فرماید: «ثُمَّ إِيَّاكُمْ وَتَهْزِيعِ الْأَخْلَاقِ وَتَضْرِيْفِهَا» (نهج البلاغه، خطبه ۱۷۶): سپس مواظب باشید که اخلاق نیکو را در هم نکشید و به رفتار ناپسند مبدل نسازید.

بعد از رسول خدا (ص)، در هیچ حکومتی به اندازه حکومت حضرت علی (ع) اخلاق رعایت نشد (نهج البلاغه، خطبه ۳ و ۳۷)؛ به طوری که در حکومت آن حضرت مرزی میان اخلاق و سیاست وجود نداشت (نهج البلاغه

۱. «فِيمَا رَحِمَهُ مِنَ اللَّهِ لَيْتَ لَهُمْ وَلَوْ كُنْتَ فَظًّا غَلِيظَ الْقَلْبِ لَانْفَضُّوا مِنْ حَوْلِكَ فَاعْفُ عَنْهُمْ وَاسْتَغْفِرْ لَهُمْ وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ فَإِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَوَكِّلِينَ» (آل عمران: ۱۵۹): پس به [برکت] رحمت الهی با آنان نرم‌خو [و پرمهر] شدی و اگر تندخو و سخت‌دل بودی، قطعاً از پیرامون تو پراکنده می‌شدند. پس از آنان درگذر و برایشان آموزش بخواه و در کار [ها] با آنان مشورت کن و چون تصمیم گرفتی، بر خدا توکل کن؛ زیرا خداوند توکل‌کنندگان را دوست می‌دارد.

، خطبه ۳۱). امیرمؤمنان میدان اخلاق را بسیار وسیع و در تمام امور زندگی و از جمله در مواردی می‌داند که انسان‌های بزرگوار و شایسته در آن از هم سبقت می‌گیرند (نهج‌البلاغه، خطبه ۳۱)؛ بنابراین از نگاه امام، جامعه‌ای سالم و متمدن است که بارزترین مسابقه‌اش در کسب فضایل اخلاقی باشد.

۲-۶. عدالت

عدالت از اساسی‌ترین علل تعالی و تکامل جوامع و رشد و شکوفایی تمدن‌هاست و به همین دلیل، قرآن عدل و داد را به صورت ویژه مطرح می‌کند (کرمی، ۱۳۷۰، صص ۳۹۴-۳۹۸) و همگان را به برپایی آن فرا می‌خواند (نحل: ۹۰؛ مانده: ۸). از نگاه قرآن کریم، اساس آفرینش و حکمت بعثت انبیا بر مدار عدل و داد استوار است (حدید: ۲۵). بر همین مبنا، عدل مقیاس دین و عدالت محوری یکی از مهم‌ترین مؤلفه‌های تمدنی است. هسته مرکزی عدالت، قرار گرفتن هر چیزی در جای خود است که این خود منجر به نظم و نظم منجر به تمدن می‌شود. خدای متعال در سوره انعام به این معنا از عدالت اشاره کرده است (جوادی آملی، ۱۳۹۱، ج ۲۶، ص ۶۰۶): «وَتَمَّتْ كَلِمَتُ رَبِّكَ صِدْقًا وَعَدْلًا لَا مُبَدَّلَ لِكَلِمَاتِهِ وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ» (انعام: ۱۱۵): سخن پروردگارت، به راستی و داد سرانجام گرفته است و هیچ تغییری در آن برای کلمات او نیست و او شنوای داناست. از نظر علامه جعفری، عدالت و کرامت انسانی نیروهای اصلی نگاه‌دارنده و پایدارکننده تمدن‌هاست.^۱ ابن‌خلدون نیز عدالت را رکن اصلی پیشرفت یک جامعه می‌شمارد و با بهره‌مندی از آیات قرآن،^۲ ظلم را از موانع حرکت تمدنی و عامل انحطاط تمدن‌ها می‌داند (ابن‌خلدون، ۱۳۵۹، ج ۱، ص ۱۰۳).

حضرت علی علیه السلام را می‌توان تجسم عدالت در میان حاکمان بشری دانست (علیخانی، ۱۳۸۰، ص ۱۸۹) و گویا در میان فضایل علی علیه السلام عدالت بیش از سایر فضایل چهره‌نمایی می‌کند. شاهکار آن حضرت در حوزه عدالت، اجرای عملی آن بود و کردار او با اندیشه‌اش همخوانی داشت؛ یعنی او هم عدالت‌خواه بود و هم عادل (جاسم، ۱۳۸۱، ص ۴۱۵) و بدین ترتیب، اصول عدالت را به بشریت آموخت (جاسم، ۱۳۸۱، ص ۴۳۸). عدالت‌ورزی امام علی علیه السلام از شاخص‌های برجسته و الگوبخش سیره حکومتی ایشان است؛^۳ به‌گونه‌ای

۱. نک: جعفری، ۱۳۷۲، ص ۴۹-۵۰.

۲. «قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ أَتَاكُمْ عَذَابُ اللَّهِ بَغْتَةً أَوْ جَهْرَةً هَلْ يُهْلِكُ إِلَّا الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ» (انعام: ۴۷): بگو: به نظر شما اگر عذاب خدا ناگهان یا آشکارا به شما برسد، آیا جز گروه ستمگران [کسی] هلاک خواهد شد.

۳. محمدی‌ری‌شهری در دانشنامه امیرالمؤمنین علیه السلام می‌نویسد: «عدالت محوری‌ترین، استوارترین، بنیادی‌ترین و شامل‌ترین مسئله سیاست و حکومت علوی است. نام مقدس امام علی علیه السلام آن‌چنان با عدالت درآمیخته که علی علیه السلام عدالت را تداعی می‌کند و عدالت علی علیه السلام را. عدالت آمیزه همواره علی علیه السلام بود و او در راه اجرای عدالت و گسترش قسط، شاهد شهادت نوشید (محمدی‌ری‌شهری، ۱۳۸۲، ج ۴، ص ۵۶).

که حکومت تقریباً پنج‌ساله آن حضرت نمونه‌ای ماندگار از شیوه زمامداری مبتنی بر عدالت محسوب می‌شود. حضرت علی (ع) در نخستین خطبه بعد از بیعت مردم (نهج البلاغه، خطبه ۱۱۶) اعلام داشت که در میان مردم به عدالت رفتار خواهد کرد (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۱۵، ص ۵۳). حکومت ایشان چنان‌که در سخنانش آمده، در عدل فراگیرترین و در جلب خشنودی مردم گسترده‌ترین حکومت‌ها بود (نهج البلاغه، نامه ۵۳). به اشاره جرج جرداق، «توصیه‌های امام و نامه‌های وی به فرمانداران،^۱ شاید همیشه دور محور واحدی به نام عدالت می‌چرخید» (جرداق، ۱۳۸۷، ص ۱۵۳).

مبنای عدالت علوی بر پایه کاربرد اجتماعی آن استوار است (جاسم، ۱۳۸۱، ص ۴۱۵). حضرت علی (ع) خطوط کلی سیاست خود را بر عدالتی همه‌جانبه و هم‌گرا ترسیم کرد؛ لذا بر مبنای عدالت مطلق علوی، همه‌آحاد جامعه، از هر دین و ملیتی، باید از همه ابعاد عدالت بهره‌مند باشند. از دیدگاه امیرالمؤمنین (ع)، محبوب‌ترین امور آن است که به عدالت نزدیک‌تر باشد و خشنودی رعیت را تأمین کند (نهج البلاغه، نامه ۵۳). وقتی عدالت در این سطح فراگیر شد، گشایش و راحتی حاصل می‌شود^۲ (نهج البلاغه، خطبه ۱۵)، شهرها آبادان (خوانساری، ۱۳۶۱، ج ۶، ص ۶۸)^۳ و کار شهروندان و جامعه اصلاح می‌گردد^۴ (خوانساری، ۱۳۶۱، ج ۳، ص ۲۰۶؛ ج ۱، ص ۳۵۴)، دولت‌ها پایدار می‌شوند (آمدی تمیمی، ۱۴۲۶ق، صص ۹۵ و ۳۳۵)، جامعه آهنگ پیشرفت می‌گیرد (دلشاد تهرانی، ۱۳۸۳، ص ۱۷۵؛ دلشاد تهرانی، ۱۳۹۰، صص ۷۰-۷۱) و بدین وسیله، فرایند تمدن‌سازی محقق می‌شود.

۳-۶. کرامت انسانی

به تعبیر قرآن، خداوند انسان را جانشین خود بر روی زمین قرار داد (بقره: ۳۰). این اوج عظمت وجودی و کرامت انسان است. آیت‌الله جوادی آملی معتقد است: «مایه کرامت آدم و نسل او، همان روح الهی اوست و چون خداوند این روح الهی را به انسان داد، فرمود: "فَتَبَارَكَ اللَّهُ أَحْسَنُ الْخَالِقِينَ" (مؤمنون: ۱۴) (جوادی آملی، ۱۳۷۲، صص ۱۸ و ۹۷). قرآن کریم با صراحت اعلام می‌کند که نوع

۱. امام علی (ع) اجرای سیاست عادلانه خویش را از نزدیکان و فرماندهان و کارگزارانش شروع کرد و در نامه‌های خود به‌طور مداوم این موضوع را به ایشان یادآور می‌شد (جاسم، ۱۳۸۱، ص ۴۸۰)؛ همچنین با استفاده از بازرسان خود، مرتب رفتار و اعمالشان را کنترل می‌کرد (حسین، ۱۳۵۴، ص ۱۷۰).

۲. فَإِنَّ فِي الْعَدْلِ سَعَةً وَمَنْ ضَاقَ عَلَيْهِ الْعَدْلُ فَاَلْجَأُ عَلَيْهِ أَمِيْقُ: در عدالت [برای عموم] گشایش است و آن کس که عدالت بر او گران آید، تحمل ستم برای او سخت‌تر است.

۳. مَا عَمَّرَتِ الْبُلْدَانُ بِمِثْلِ الْعَدْلِ.

۴. بِالْعَدْلِ تَصْلُحُ الرَّعِيَّةُ؛ الرَّعِيَّةُ لَا يُصْلِحُهَا إِلَّا الْعَدْلُ.

بشر از این حیث بر بسیاری از مخلوقات الهی برتری دارد: «وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَحَمَلْنَاهُمْ فِي الْبُرِّ وَالْبَحْرِ وَرَزَقْنَاهُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلَى كَثِيرٍ مِمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلًا» (اسراء: ۷۰).

از شاخص‌های جامعه متمدن و مطلوب قرآنی، حفظ کرامت والای انسانی است (تبریزی‌زاده اصفهانی، ۱۳۹۹، ص ۱۴۵). همان‌گونه که پیامبر ﷺ با هویت بخشیدن به انسان‌ها و بازگرداندن آن‌ها به انسانیت خویش و زدودن زنگارهای جاهلیت از روح و روان آنان بر اساس دستورهای دین گام برداشت و تمدن اسلامی را بر همین مبنا پایه‌گذاری کرد، در مکتب علوی نیز انسان‌سازی و تربیت انسان‌ها معیار اصلی بود. اشارات گوناگون امام علی علیه السلام مبنی بر خلیفه‌اللهی انسان، به ویژه در خطبه اول نهج البلاغه، گواهی بر این مدعاست. خطاب امام علی علیه السلام در اکثر خطبه‌های ایشان انسان است نه مسلمان و مؤمن و همین، یک رویکرد تمدنی است.

احترام به شخصیت انسان و به‌طور کلی کرامت انسانی، از اهداف و خط‌مشی اصلی حکومت امام علی علیه السلام بود و در اندیشه و سیره عملی امام مشهود است؛ به طوری که دو واژه «عزت» و «کرامت» در نهج البلاغه از کلیدواژه‌های اصلی است. امام علی علیه السلام به کرامت ذاتی انسان‌ها معتقد بود (عبدالمقصود، ۱۳۷۱، ص ۳۹). ایشان نوع انسان را به واسطه روح الهی و حقیقت ملکوتی که مایه والایی و تعالی اوست، دارای کرامت می‌داند (نک: نهج البلاغه، خطبه ۱). حضرت در بازگشت از جنگ صفین نامه‌ای به فرزندش امام حسن علیه السلام می‌نویسد و در بخشی از آن، اوج کرامت انسان را به تصویر می‌کشد:

وَ أَكْرِمَ نَفْسِكَ عَنْ كُلِّ دَنِيَّةٍ وَإِنْ سَاقَتْكَ إِلَى الرَّغَائِبِ، فَإِنَّكَ لَنْ تَعْتَاصَ بِمَا تَبَدَّلُ مِنْ نَفْسِكَ عَوْضًا. وَلَا تَكُنْ عَبْدَ غَيْرِكَ وَقَدْ جَعَلَكَ اللَّهُ حُرًّا. (نهج البلاغه، نامه ۳۱): نفس خود را از هر پستی به گرامی داشتت حفظ کن؛ هر چند تو را به نعمت‌های فراوان رساند؛ زیرا در برابر مقداری که از کرامت نفس به خرج می‌گذاری، عوضی به دست نیاوری. بنده دیگری مباش که خداوند تو را آزاد آفریده است.

همچنین در نامه حضرت به مالک اشتر رعایت کرامت انسانی مورد توجه است:

وَ أَشْعِرْ قَلْبَكَ الرَّحْمَةَ لِلرَّعِيَّةِ وَالْمَحَبَّةَ لَهُمْ وَاللُّطْفَ بِهِمْ، وَلَا تَكُونَنَّ عَلَيْهِمْ سَبْعًا ضَارِبًا تَغْتَنِمُ أَكْلَهُمْ، فَإِنَّهُمْ صِنْفَانِ إِمَّا أَحْ لَكَ فِي الدِّينِ وَإِمَّا نَظِيرٌ لَكَ فِي الْخَلْقِ. (نهج البلاغه، نامه ۵۳): مهربانی با مردم را پوشش دل خویش قرار ده و با همه دوست و مهربان باش. مبادا هرگز چونان حیوان شکاری باشی که خوردن آنان را غنیمت دانی؛ زیرا مردم دو دسته‌اند: دسته‌ای برادر دینی تو و دسته دیگر همانند تو در آفرینش.

بنابراین همه انسان‌ها شایسته تکریم و مهربانی‌اند؛ چون ویژگی «نَظِيرٌ لَكَ فِي الْخَلْقِ» شامل آنان می‌گردد.

عزت و کرامت حیات است و ذلت و خواری مرگ؛ هرگاه انسانی احساس عزت نماید، زنده است و تمدن‌ساز. رفتار امیرالمؤمنین با مردم تابع حکومتش، بر مبنای تقویت عزت و کرامت انسان‌ها بود. عزت‌مندی باعث تقویت باور و اعتماد به نفس انسان می‌شود که عامل بسیار مهمی در تمدن‌سازی است. به‌طور کلی، زمانی که انسان یا جامعه انسانی در سرآشویی ذلت قرار می‌گیرد، از هر ابتکار و خلاقیتی تهی می‌شود؛ اما زمانی که عزتمند می‌شود، ظرفیت رسیدن به هدف‌های والا در او فعالیت پیدا می‌کند، به سمت ابتکار و ابداع می‌رود و خود را متحول می‌کند. نتیجه این تغییر تمدن‌سازی است. به‌عنوان نمونه، رفتار و منش امام علی (ع) باعث احساس عزت و کرامت ایرانیان شیعه و نتیجه آن نقش‌آفرینی ایرانیان در تمدن اسلامی شد؛ درحالی‌که اگر این توجه حضرت در سیره انسان‌ساز ایشان نبود، ممکن بود ایرانیان تحت تأثیر رفتار ضدانسانی و ذلت‌بار امویان، از دین اسلام برگردند و هیچ‌گاه چنین نقش حیاتی را تمدن اسلامی ایفا نمایند.

۴-۶. آزادی و آزاداندیشی

آزاداندیشی از مختصات اساسی دین اسلام است^۱ (وفا و زمانی محجوب، ۱۳۸۹، ص ۴۰). از دیدگاه قرآن، بیان واقعیات و حقایق، چه در قلمرو مادی و چه قلمرو معنوی، نه تنها آزاد بلکه واجب است (جعفری، ۱۳۶۹، ص ۲۳۳) و اگر کسی کوتاهی کند و حق را کتمان نماید، سرزنش می‌شود (آل‌عمران: ۷۱؛ بقره: ۱۵۹). آیات قرآن مجید با عبارات گوناگون به تفکر و تعقل دستور می‌دهد و شرط تعقل آزاداندیشی است. برهمن اساس، اسلام پیروان خویش را به آزاداندیشی و نداشتن جمود فکری و تعصب فرا می‌خواند (عبدالمحمدی، ۱۳۹۱، صص ۱۹۴-۱۹۵) و لازمه ایمان و مسلمانی را آزادی عقیده و اندیشه انسان می‌داند (انسان: ۳؛ آل‌عمران: ۶۴؛ زمر: ۱۷).

حکومتی می‌تواند در مسیر تمدن‌سازی گام بردارد که بستر آزادی‌های فردی و اجتماعی را برای مشارکت همگانی در امور فراهم آورد. امام علی (ع) با درک این مطلب سعی در ایجاد زمینه‌های لازم برای این امر در جامعه داشت. در اندیشه امام علی (ع)، هیچ‌کس حق ندارد نظر و عقیده خود را به دیگران تحمیل کند؛ زیرا انسان موجودی مختار و دارای حق انتخاب است و خود باید آزادانه راه خویش را برگزیند^۲ (دلشاد تهرانی، ۱۳۹۰، ص ۱۱۰). برداشت‌های امام علی (ع) از آزادی، دارای اصالت و

۱ آیاتی مانند «لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ» (بقره: ۲۵۶)، «إِنَّا هَدَيْنَا السَّبِيلَ لِمَا شَاكِرًا وَإِمَّا كَفُورًا» (انسان: ۳) و «وَقُلِ الْحَقُّ مِن رَّبِّكُمْ فَمَن شَاءَ فَلْيُؤْمِن وَمَن شَاءَ فَلْيُكْفُرْ» (کهف: ۲۹) بهترین مستندات برای نظر اسلام درباره آزاداندیشی است.
 ۲. نک: انسان: ۳؛ بلد: ۱۰.

متکی بر فطرت آزاد است (سعید، ۱۴۰۳ق، ص ۱۱۸). از دیدگاه امیرالمؤمنین علیه السلام، انسان‌ها همه آزادند^۱ (مجلسی، ۱۴۰۳ ق، ج ۳۲، ص ۱۳۴) و نباید تحت سلطه دیگری باشند (خوانساری، ۱۳۶۱، ج ۶، ص ۳۱۷). بر همین مبنا، انسان‌ها حتی در انتخاب حاکمان و انتقاد نسبت به آن‌ها آزادند (نهج البلاغه، خطبه ۲۱۶). امام علی علیه السلام تفکر آزادمنشانه خود را در عمل نیز پیاده کرد و یکی از امتیازات حکومت علوی آزادی دادن به مردم بود. ایشان در آغاز خلافت، با آنکه مردم او را سزاوار این مقام می‌دیدند و کسی را شایسته مقابله با او نمی‌دانستند (طبری، ۱۳۸۷ق، ج ۴، ص ۴۲۷)، برخلاف عرف سیاسی رایج آن روزگار، معدود مخالفانش را مجبور به بیعت نکرد (مفید، ۱۳۶۷، ص ۴۰)؛ بلکه به سخنان تک‌تک آن‌ها گوش داد و دلایل عدم بیعتشان را که درست هم نبود شنید.

نامه‌های متعدد امام علی علیه السلام به معاویه^۲ پیش از نبرد صفین و مباحثات با طلحه و زبیر پیش از نبرد جمل (نهج البلاغه، خطبه ۲۰۳) نشان می‌دهد حضرت حتی به دشمنان خود اجازه می‌داد تا آزادانه اظهار نظر کنند و با او سخن بگویند (دلشاد تهرانی، ۱۳۹۰، صص ۱۲۲-۱۲۴). تا زمانی هم که آن‌ها دشمنی خود آشکار نکردند، در مملکت علوی آزادانه زیستند. نحوه برخورد علی علیه السلام با خوارج اوج توجه به آزادی فکر و عقیده و تبلور جریان تمدن‌ساز علوی در مقابل جریان جمود و تحجر است. چنین رفتاری در طول تاریخ در مقایسه با سایر دولتمردان بی‌نظیر است. خوارج در همه‌جا آزادانه عقیده و نظر خود را بیان می‌کردند^۳ و حضرت و اصحابش با منطق، با عقیده آنان مبارزه می‌کردند و به استدلال‌های ایشان پاسخ می‌دادند. حضرت برای خوارج آزادی سیاسی قائل بود و آن را به‌عنوان یک حق برای مخالفان خود به رسمیت می‌شناخت (علیخانی، ۱۳۸۰، ص ۱۹۲). ایشان به عاملان خود دستور داده بود که در راه‌ها متعرض خوارج نشوند؛ چون آن‌ها مشروط بر اینکه فتنه و فساد نکنند، در کشور اسلامی آزاد هستند (طه حسین، ۱۳۵۴، ص ۱۷۶).

ایجاد نظام و هماهنگی میان مؤلفه‌های تمدنی موضوعی مهم است. همان اندازه که استبداد در

۱. «أیها الناس، إن آدم لم یلد عبداً ولا أمةً، وإن الناس کلهم أحرارٌ»: ای مردم، هیچ‌یک از فرزندان آدم برده یا کنیز به دنیا نیامده است. مردمان همه آزادند. به گفته آیت‌الله خامنه‌ای، این اعلان آزادی بشر است (آیت‌الله خامنه‌ای، خطبه‌های نماز جمعه تهران، ۱۳۶۵/۱۰/۰۵).

۲. شانزده نامه از هفتاد و نه نامه نهج البلاغه نامه‌های حضرت علی علیه السلام به معاویه است.

۳. خوارج وارد مسجد کوفه می‌شدند و با شعار «لا حکم الا لله» سخنرانی امام علی علیه السلام را بر هم می‌زدند، اما حضرت با بزرگ‌منشی سکوت و مخالفت‌های آنان را تحمل می‌کرد. وی در مسجد خطاب به خوارج می‌گفت: «تا وقتی دست به شمشیر نبرید، از ورود شما به مسجد برای نماز جلوگیری نمی‌کنیم و حقوق شما را از بیت‌المال قطع نمی‌کنیم و تا شما جنگ را آغاز نکنید، با شما جنگ نمی‌کنیم (طبری، ۱۳۸۷ق، ج ۴، ص ۵۳). این سخنان امام خطاب به خوارج زمانی مطرح شد که امام در رأس قدرت قرار داشت و می‌توانست از ابتدا با آنان با خشونت رفتار کند، اما چنین نکرد و حتی اجازه داد آزادانه به بحث در خصوص عقاید خویش پردازند (مطهری، ۱۳۶۸ش، ص ۱۳۹).

یک جامعه مانع پیشرفت است، ولنگیری و آشفتگی های ناشی از آزادی خواهی های بی قاعده هم از موانع توسعه تمدن است؛ لذا می بینیم آزادی مخالفان نیز تا زمانی ادامه یافت که فعالیت های آنان با نظم و امنیت جامعه و حقوق دیگران منافات نداشت.

۵-۶. صبر و مقاومت

تاریخ امت ها و اقوام پیشین نشان می دهد کسانی که در سختی ها در برابر دشمنان خود مقاومت کرده اند، سرانجام بر آن ها پیروز شده و به اهداف خود دست یافته اند. طبق اشاره قرآن، پیامبران و صدیقان و شهیدان و صالحان که بهترین بندگان خداوند، اهل استقامتند (نساء: ۶۹) و هرکس پیرو خدا و رسولش باشد، از استقامت کنندگان به شمار می آید (نساء: ۶۸-۶۹). امام علی (ع) ضمن بیان ثمرات نیکوی صبر (خوانساری، ۱۳۶۰، ج ۳، صص ۱۰۶۹-۱۰۷۲)، استقامت و پایداری را شرط سلامت و ایمنی می شمارد (تمیمی آمدی، ۱۴۲۶ق، ج ۵، احادیث ۸۱۱۷، ۸۴۹۷، ۸۰۴۱؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۷۷، ص ۲۱۳) و می فرماید: «هرکس استقامت کند، ره به بهشت برسد و هرکه بلغزد، به دوزخ درافتد». ۱ در قرآن کریم نیز آمده است:

إِنَّ الَّذِينَ قَالُوا رَبُّنَا اللَّهُ ثُمَّ اسْتَقَامُوا فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ * أُولَئِكَ أَصْحَابُ الْجَنَّةِ خَالِدِينَ فِيهَا جَزَاءً بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ^۲ (احقاف: ۱۳-۱۴): محققاً کسانی که گفتند: «پروردگار ما خداست»، سپس ایستادگی کردند، بیمی بر آنان نیست و غمگین نخواهند شد. ایشان اهل بهشتند که به پاداش آنچه انجام می دادند، جاودانه در آن می مانند.

بی شک، مهم ترین عامل موفقیت امت های استقامت کننده، ایمان به خداوند متعال است. ایمان، سلاح مقاومت و بزرگ ترین عامل پیروزی بر مشکلات محسوب می شود (آل عمران: ۱۳۹). از آنجاکه ایمان به خدا خوف از دیگران را از بین می برد (احقاف: ۱۳)، مؤمنان حقیقی مادامی که در پناه اعتقاد خویش باشند، در برابر هیچ قدرتی هراسناک و در برابر ظالمان تسلیم نمی شوند؛ زیرا می دانند که موفقیت و سربلندی از آن جبهه حق و ایمان است (منافقون: ۸). خداوند متعال در آیات متعددی به این موضوع اشاره کرده است: «وَلَا تَهِنُوا وَلَا تَحْزَنُوا وَأَنْتُمْ الْأَعْلَوْنَ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ» (آل عمران: ۱۳۹): اگر مؤمنید، سستی نکنید و غمگین مشوید که شما

۱. حضرت علی (ع) در خطبه ۱۷۶ نهج البلاغه، در سخنرانی روزهای اول خلافت خود در مدینه در سال ۳۵ هجری و هنگام فراخواندن مردم به اعمال صالح و بیان وعده های الهی، این آیه را خطاب به مردم می خواند.

۲. مَن اسْتَقَامَ فَالَى الْجَنَّةِ وَمَنْ زَلَّ فَالَى النَّارِ (نهج البلاغه، خطبه ۱۱۹).

برترید. همچنین در آیه دیگری آمده است: «وَمَنْ يَتَوَلَّ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَالَّذِينَ آمَنُوا فَإِنَّ حِزْبَ اللَّهِ هُمُ الْغَالِبُونَ» (مائده: ۵۶): هرکس خدا و پیامبر او و کسانی را که ایمان آورده‌اند ولی خود بداند [پیروز است؛ چراکه] حزب خدا همان پیروزمنداند.

به فرموده امام علی علیه السلام، لازمه ایمان صبر است. ایمان دارای چهار پایه است که نخستین و مهم‌ترین پایه آن، صبر و پایداری است (نهج البلاغه، حکمت ۳۰). ایشان در حدیث دیگری نسبت صبر به ایمان را به منزله نسبت سر به جسد و ایمان بدون صبر را چون جسد بدون سر فاقد هرگونه ارزش دانسته است (نهج البلاغه، حکمت ۷۹). بنای تمدن اسلامی توسط پیامبر صلی الله علیه و آله در صدر اسلام در نتیجه صبر و مقاومت ایشان و یاران مقاوم و راستینی همچون علی علیه السلام بود. اگر آنان با فشارهای مشرکان و کفار از پای در می‌آمدند، کار اسلام در همان مکه تمام شده بود و تشکیل حکومت در مدینه و اهتزاز پرچم اسلام در سراسر شبه جزیره عربستان و شرق و غرب عالم و بنیان‌گذاری پایه‌های تمدن اسلامی هیچ‌گاه رخ نمی‌داد؛^۱ لذا صبر و مقاومت را می‌توان یکی از مؤلفه‌های معنوی تمدن‌ساز بر شمرد.

۶-۶. اتحاد و هم‌بستگی اجتماعی

قرآن کریم مسلمانان را به دوری از تفرقه و الفت بین قلوب فرا می‌خواند (آل عمران: ۱۰۳). حضرت علی علیه السلام، بزرگ‌ترین مفسر قرآن، وحدت و هم‌بستگی را عامل پیشرفت و تفرقه و اختلاف را عامل تخریب افکار معرفی می‌کند (نهج البلاغه، حکمت ۲۰۶). در سیره نظری امام علی علیه السلام، سخنان فراوان ایشان مبنی بر حفظ وحدت و پرهیز از تفرقه (نهج البلاغه، خطبه ۹۵، ۲۲۲، ۴۰ و ۱۲۷) گویای توجه ویژه حضرت بر این مؤلفه تمدن‌ساز است. از دیدگاه امیرالمؤمنین علیه السلام در نهج البلاغه، نتیجه تفرقه، سلب نعمت و برکات الهی (خطبه ۱۷۶)، شکست و ذلت (خطبه ۹۱) و تسلط دشمن (خطبه ۲۵) و ثمره وحدت و هم‌بستگی، عزت و اقتدار جامعه اسلامی است (خطبه ۱۹۲). توجه امام علی علیه السلام به مؤلفه وحدت صرفاً در حوزه نظری نبود و حضرت در سیره عملی خویش هم به این مؤلفه توجه ویژه داشت. با نگاهی به سیره علوی روشن می‌شود که در دوران پر مناقشه پس از پیامبر صلی الله علیه و آله، این رفتار وحدت‌گرایانه امام علی علیه السلام بود که اجازه تفرقه در درون جامعه نوپای اسلامی

۱. این آزادی تا زمانی ادامه یافت که فعالیت‌های آنان با نظم و امنیت جامعه و حقوق دیگران منافات نداشت. همین‌که به فتنه و آشوب پرداختند و دست به ایجاد ناامنی و اغتشاش زدند، حضرت در نبرد نهروان با آنان قاطعانه برخورد کرد.

را نداد و آن حضرت با سکوتش برای حفظ وحدت، نهال اسلام را از خشکیدن نجات بخشید.^۱ به عقیده استاد مطهری، مهم‌ترین عاملی که علی (ع) را به بیعت با ابوبکر وادار کرد، وحدت صفوف مسلمین و راه نیافتن تفرقه در آن بود (مطهری، ۱۳۸۰، ص ۱۹۲).^۲ ایشان بارها بیعت با خلفا را بر اساس ضرورت و حفظ وحدت میان مسلمانان تبیین کرده است. وی خود را برای خلافت شایسته‌تر از دیگران می‌دانست (نهج البلاغه، حکمت ۲۲)، ولی فداکاری کرد و با بردباری عجیبی که از خود نشان داد (طه حسین، ۱۳۵۴، ص ۱۹۵)، چنان وحدت و آرامشی برقرار ساخت که در نتیجه آن، مسلمانان به جای دامن زدن به جنگ و اختلافات داخلی، به صدور انقلاب جهانی خود پرداختند و در مدت کوتاهی دو امپراتوری بزرگ آن زمان یعنی ایران و روم را زیر سیطره اسلام درآوردند. بی‌گمان اگر این بینش و سیاست وحدت‌محور حضرت علی (ع) نبود، محال بود این همه پیشرفت و پیروزی نصیب مسلمانان شود (بی‌آزار شیرازی، ۱۳۸۰، ص ۷۱).

در دوران حکومت امام علی (ع) نیز، با وجود جنگ‌های داخلی، اگر منش وحدت‌گرایانه حضرت نبود، بسا جامعه اسلامی فرو می‌پاشید. رفتار امام در میان معرکه جمل درس انسانیت می‌دهد؛ آنجا که به سربازانش سفارش می‌کند دست به تاراج سپاه جمل نزنند و این فرمان را به سنت رسول الله (ص) در فتح مکه مستند می‌سازد. این‌گونه رفتارهای مسالمت‌جویانه امام در اوج اختلاف، نمودی از منطق تمدن‌سازانه حضرت است. بنابراین، هرچند دوران پرمناقشه حکومت امام علی (ع)، به دلیل پایبندی حضرت بر مبنای و اصول اسلامی، با جنگ و درگیری همراه بود، باید توجه داشت اگر رویکرد تقریبی و وحدت‌گرایانه حضرت نبود، شعله آتش اختلاف و تفرقه چیزی از جامعه اسلامی و پیروان تمدن اسلامی باقی نمی‌گذاشت. در مجموع، کوشش آن حضرت برای حفظ میراث نبوی در قالب امت اسلامی در رویدادهای پس از رحلت پیامبر (ص) و نکوفتن بر طبل جدایی و راه خود را به‌صورت کامل از راه امت اسلامی جدا نکردن و در صحنه امت باقی ماندن، اقدامی است که جز با رویکرد تمدنی نمی‌توان آن را فهم و تفسیر کرد.

۱. آیت‌الله خامنه‌ای درباره تأثیر مقاومت رسول خدا (ص) بر پیشرفت اسلام و مسلمین می‌گوید: «پیامبر در این صحنه دعوت و جهاد، یک لحظه دچار سستی نشد و با قدرت، جامعه اسلامی را پیش برد تا به اوج عزت و قدرت رساند و همان نظام و جامعه بود که به برکت ایستادگی پیامبر در میدان‌های نبرد و دعوت، در سال‌های بعد توانست به قدرت اول دنیا تبدیل شود» (آیت‌الله خامنه‌ای، بیانات در خطبه‌های نماز جمعه، ۱۳۷۰/۰۷/۰۵).

۲. ویلفرد مادلونگ می‌نویسد: «علی به ابوبکر گفته بود که تأخیرش در بیعت او با مقام جانشین پیامبر، از آن روی بود که به تقدم حق خویش در خلافت باور داشت و او برای حفظ اتحاد مسلمانان بیعت کرد (مادلونگ، ۱۳۸۶، ص ۲۱۱).

نتیجه گیری

امام علی علیه السلام بینش تمدنی و شخصیتی تمدن‌ساز داشت. ایشان افزون بر علم سرشار و نقش مؤثر در بنیان‌گذاری بسیاری از علوم همچون فقه، تفسیر، کلام، نحو و قرائت، با ترویج فرهنگ تعلیم و تعلم، مکتب علمی کوفه را بنا نهاد. رهنمودهای علمی امام علی علیه السلام و توجه به تعلیم و تعلم، ارج قائل شدن به مقام شامخ دانشمندان و ترویج خردگرایی، از امتیازهای برجسته حکومت علوی است که در شکل‌گیری تمدن اسلامی تأثیرگذار بوده است. لیکن نقش اساسی حضرت در تمدن اسلامی، تقویت مؤلفه‌های تمدن‌ساز فرهنگ اسلامی در میان مردم و به کارگیری آن در حکومت خویش است. مقصود از این مؤلفه‌ها، مؤلفه‌های معنوی تمدن است که شتاب آن پس از رحلت پیامبر صلی الله علیه و آله گرفته شد و اگر علی علیه السلام نبود، زنجیره تمدن اسلامی در همان آغاز کار می‌گسست.

اخلاق، عزت و کرامت انسانی، صبر و مقاومت، آزادی، عدالت، وحدت و هم‌بستگی از مؤلفه‌های معنوی تمدن‌ساز در سیره و حکومت علوی است. توجه به معیارهایی که علی علیه السلام برای حکومتش ترسیم کرده بود، نشان می‌دهد رویکرد آن حضرت رویکردی تمدن‌ساز بود و هریک از معیارهای حکومت ایشان قدمی برای ساخت و تثبیت تمدن اسلامی شمرده می‌شد. به‌طور کلی و از نظر ماهیتی، جنس سیره و سبک امام علی علیه السلام تمدن‌ساز است.

نکته پایانی آنکه مؤلفه‌های تمدن‌سازی که حضرت علی علیه السلام مطرح کرد، جنبه معرفتی دارد و برای سراسر تاریخ اسلام قابل تطبیق است. در دوره‌ای که اندیشه نوسازی تمدن نوین اسلامی رونق گرفته است، نیازمند ارائه الگوی مطلوبی از کاربرد دین در حوزه سیاست و زمینه‌سازی برای ارائه الگویی از تمدن دینی هستیم. در این میان، سیره حضرت علی علیه السلام، به‌عنوان امام و خلیفه مقبول شیعه و سنی، می‌تواند الگوی بسیار مناسبی برای مسلمانان در تمدن‌سازی نوین اسلامی در همه کشورهای اسلامی باشد.

کتاب‌نامه

- قرآن کریم (محمد مهدی فولادوند، مترجم). آذرنگ، عبدالحسین. (۱۳۹۰). تاریخ تمدن. کتابدار.
- الآمدی التمیمی، عبدالواحد. (۱۴۲۶ق). *غررالحکم ودررالكلم: مجموعة من کلمات وحکم الإمام علی (ع)* (مهدی الرجالی، مصحح). دارالکتب الاسلامی.
- ابراهیم‌نژاد، محمدرضا و پورعباس، محمد. (۱۴۰۱). واکاوی مفهوم تمدن نوین اسلامی با رویکرد معناشناختی. *دوفصلنامه پژوهش‌های تمدن‌نویین اسلامی*، (۱۱)، ۱۱-۳۳. [DOR: 20.1001.1.37952538.1400.1.1.1.9.33-11](https://doi.org/10.1001.1.37952538.1400.1.1.1.9.33-11)
- ابن ابی‌الحدید، عبد الحمید بن هبة الله بن محمد بن الحسين (۱۳۸۵ق). *شرح نهج البلاغه* (محمد ابوالفضل ابراهیم، محقق). دار احیا التراث العربی.
- ابن خلدون، عبد الرحمن. (۱۳۵۹). *مقدمة ابن خلدون* (محمد پروین گنابادی، مترجم). بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- اکاتی، مرضیه و خدایار، دادخدا. (۱۳۹۳). *نقش امام علی (ع) در گسترش تمدن اسلامی* (مطالعه موردی توزیع اقتصادی). اولین کنگره ملی تفکر و بینش دینی.
- بابائی، حبیب‌اله. (۱۳۹۴). عیار و اساس در اسلامی بودن تمدن. *فصلنامه نقد و نظر*، ۲۰(۸۰)، ۳۱-۵۴.
- بی‌آزار شیرازی، عبدالکریم. (۱۳۸۰). امامت کبرا و خلافت عظمای امام علی (ع): *مجموعه مقالات کنگره بین‌المللی امام علی (ع) و عدالت، وحدت و امنیت* (مهدی گلشنی، گردآورنده). پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- تبریزی‌زاده اصفهانی، رضیه. (۱۳۹۹). مؤلفه‌های فرامادی تمدن‌ساز از منظر قرآن کریم. *فصلنامه قرآن، فرهنگ و تمدن*، (۲۱)، ۱۲۷-۱۵۰. [Doi: 10.22034/JKSL.2021.129456.150](https://doi.org/10.22034/JKSL.2021.129456.150)
- جاسم، عزیز سید. (۱۳۸۱). امام علی (ع) *نماد حکومت حتی* (موسی دانش، مترجم). بنیاد پژوهش‌های اسلامی. جرداق، جرج. (۱۳۸۷). امام علی (ع) *صدای عدالت انسانی* (سیدهادی خسروشاهی، مترجم). بوستان کتاب.
- جعفری، محمدتقی. (۱۳۶۹). *حکمت اصول سیاسی اسلام: ترجمه و تفسیر فرمان مبارک علی (ع) به مالک اشتر*. مؤسسه فرهنگی و اطلاع‌رسانی تبیان.
- جعفری، محمدتقی. (۱۳۷۲). *عدالت و کرامت انسانی نیروهای اصلی نگاه‌دارنده تمدن‌ها هستند*، جام، (۲۷)، ۱-۱۱.
- جعفری، محمدتقی. (۱۳۸۵). *ترجمه و تفسیر نهج البلاغه*. دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۶۶). *کرامت در قرآن*. مرکز نشر فرهنگی رجاء.
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۸۸). *تسنیم: تفسیر قرآن کریم*. اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۹۴). *اصول پانزده‌گانه تمدن‌سازی*. *دوفصلنامه اندیشه تمدنی اسلام*، (۱)، ۱۲-۲۵.
- جهان‌بین، فرزاد. (۱۳۹۸). *درس‌گفتار تمدن‌نویین اسلامی*. آفتاب توسعه.
- حاج حسن، حسین. (۱۴۱۲ق). *حضارة العرب في صدر الإسلام*. المؤسسة الجامعية للدراسات والنشر والتوزيع.
- حسین، طه. (۱۳۵۴). *علی و فرزندانش* (محمدعلی شیرازی، مترجم). گنجینه.
- حسینی مرعشی شوشتری، قاضی سید نورالله. (۱۴۰۹ق). *إحقاق الحق وإزهاق الباطل*. مکتبه آیت الله مرعشی.
- حسینی، سید حسین. (۱۳۹۵). *روش تحلیل مؤلفه‌های مفهومی تمدن، تمدن‌پژوهی: مطالعات مفهومی تمدن اسلامی*. جامعه‌شناسان.
- خامنه‌ای، سید علی. (۱۳۹۰). *انسان ۲۵۰ ساله: بیانات مقام معظم رهبری درباره زندگی سیاسی-مبارزاتی ائمه معصومین (ع)*. مؤسسه ایمان جهادی صهبا.
- خامنه‌ای، سید علی (بی تا). *بیانات و سخنرانی‌ها*. دسترسی در سایت Khamenei.ir.
- خطیب بغدادی، ابو بکر احمد بن علی. (۱۴۱۷ق). *تاریخ بغداد* (مصطفی عبدالقادر عطا، محقق). دارالکتب العلمیه.

خوانساری، جمال الدین محمد. (۱۳۶۱). شرح غرر الحکم ودرر الکلم (میرجلال الدین حسینی ارموی، مصحح). دانشگاه تهران. دشتی، محمد. (۱۳۷۹). امام علی علیه السلام و اخلاق اسلامی. نشر مؤسسه فرهنگی تحقیقاتی امیرالمومنین علیه السلام. دلشاد تهرانی، مصطفی. (۱۳۸۳). تفسیر موضوعی نهج البلاغه. دفتر نشر معارف. دلشاد تهرانی، مصطفی. (۱۳۹۰). تراز حیات: ساختارشناسی عدالت در نهج البلاغه. دریا. دورانت، ویل. (۱۳۶۵). تاریخ تمدن مشرق زمین: گاهواره تمدن (احمد آرام و همکاران: مترجم). سازمان انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی.

دورتی، آبراهامز و همکاران. (۱۳۸۲). تاریخ تمدن و فرهنگ جهان. طرح نو. دهخدا، علی اکبر. (۱۳۷۳). لغت نامه دهخدا. دانشگاه تهران.

دهقانی، سیدامیر و حضرتی، حسن. (۱۳۹۲). درک اندیشمندان متأخر مسلمان از تمدن. دوفصلنامه پژوهشنامه تاریخ تمدن اسلامی،

۱۷۳-۱۹۴. (۲)، ۱۷۳-۱۹۴. Doi: 10.22059/JHIC.2017.209299.653707

راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (۱۴۱۲ق). مفردات ألفاظ القرآن. دارالقلم.

رضایی اصفهانی، محمدعلی؛ و عون نقوی، محمدعلی. (۱۴۰۲). Dimensions of the Scientific Authority of the

Qur'ān. قرآن: مطالعات معاصر (مطالعات نوین قرآنی)، (۵)، ۲-۹۳، ۱۲۲-۱۰۴۶. doi: 10.22034/qns.2023.17368.1046

رضایی اصفهانی، محمدعلی. (۲۰۲۲م). مرجعیه القرآن العلمیه من وجهه نظر الباحثین مع التركيز على رؤی الإمام الخامنئی

القرآنیة. الدراسات القرآنیة المعاصرة، (۱۱)، ۷-۲۵. doi: 10.22034/DQM.2022.7392

زرین کوب، عبدالحسین. (۱۳۹۵). کارنامه اسلام. امیرکبیر.

سعید، حسن. (۱۴۰۳). نموداری از حکومت علی علیه السلام. کتابخانه امام امیرالمومنین علی علیه السلام.

سلیمانی، زهرا؛ و منتظرالقائم، اصغر. (۱۴۰۰). بررسی ویژگی های کارگزاران تمدن ساز در قرآن (با تأکید بر کارگزاران حکومت گر).

فصلنامه قرآن، فرهنگ و تمدن، (۴)، ۲-۴۸، ۷۵-۱۰۴۰. Doi: 10.22034/JKSL.2021.307119.1040

سیدرضی. (۱۳۷۹). نهج البلاغه (محمد دشتی، مترجم). مشرقین.

شریعتی، علی. (۱۳۷۴). علی علیه السلام. آمون.

شهید ثانی، زین الدین بن علی. (۱۳۸۶). منیة المرید فی آداب المفید والمستفید (سیدمحمدباقر حجتی، مترجم). دفتر نشر فرهنگ اسلامی.

طباطبایی، محمدحسین. (۱۳۴۸). شیعه در اسلام. دار الکتب الاسلامیة.

طباطبایی، سیدمحمدحسین. (۱۳۶۷). تفسیر المیزان (سیدمحمدباقر موسوی همدانی، مترجم). دفتر انتشارات اسلامی.

طبری، محمد بن جریر. (۱۳۸۷). تاریخ الامم والملوک (تاریخ الطبری) (محمد ابوالفضل ابراهیم، محقق). روائع التراث العربی.

طریحی، فخرالدین. (۱۴۳۰ق). مجمع البحرین. مؤسسة الأعلمی للمطبوعات.

عاملی، سیدجعفر مرتضی. (۱۴۳۰ق). الصحیح من سیرة الإمام علی علیه السلام. ولاء المنتظر.

عبدالمحمدی، حسین. (۱۳۹۱). تساهل و تسامح از دیدگاه قرآن و اهل بیت. مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.

عبدالمقصود، عبدالفتاح. (۱۳۷۱). امام علی بن ابی طالب علیه السلام (سیدمحمد طالقانی، مترجم). شرکت سهامی انتشار.

عظیم پور، عظیم. (۱۳۸۴). امام علی علیه السلام در نهج البلاغه. زمزم هدایت.

علیخانی، علی اکبر. (۱۳۸۰). عدالت و آزادی در فلسفه سیاسی حضرت علی علیه السلام: مجموعه مقالات کنگره بین المللی امام علی علیه السلام

و عدالت، وحدت و امنیت (مهدی گلشنی، گردآورنده). پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

فلاح، ابراهیم؛ و حسینی، سیدعبدالله. (۱۳۹۳). نقش امام علی در شکل گیری و توسعه نرم افزاری تمدن اسلامی: مجموعه مقالات

هشتمین همایش بین المللی پژوهش های قرآنی. دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم.

قوشچی، علاءالدین علی بن محمد. (بی تا). شرح تجرید الاعتقاد. منشورات رضی.

کاشفی، محمدرضا. (۱۳۸۰). تأثیر امام علی (ع) بر فرهنگ و تمدن اسلامی: *دانشنامه امام علی (ع)*. مرکز نشر آثار پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه.

کریمی، علی. (۱۳۷۰). *ظهور و سقوط تمدن‌ها از دیدگاه قرآن*. نشر مرتضی.

کمره‌ای، محمدباقر. (۱۳۸۰). علی (ع) و تمدن اسلامی: *امام علی (ع) از نگاه دانشوران (مهدی مهریزی و هادی ربانی، محقق)*. وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

مادلونگ، ویلفرد. (۱۳۸۶). *جانشینی حضرت محمد: پژوهشی پیرامون خلافت نخستین (احمد نمایی و همکاران: مترجم)*. بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.

مجلسی، محمد باقر. (۱۴۰۳ق). *بحارالأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار*. دار احیاء التراث العربی.

محرمی، غلامحسین. (۱۳۹۰). *نقش امامان شیعه در شکل‌گیری و توسعه تمدن اسلامی*. مؤسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی.

محرمی، غلامحسین. (۱۳۹۷). *امامان شیعه و علوم اسلامی*. سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

محمدی ری‌شهری، محمد. (۱۳۸۲). *دانشنامه امیرالمؤمنین (ع) بر پایه قرآن، حدیث و تاریخ (مهدی مهریزی، مترجم)*. دارالحدیث.

محمدی ری‌شهری، محمد. (۱۴۲۵ق). *موسوعة الإمام علی (ع) بن ابی طالب*. دارالحدیث.

مطهری، مرتضی. (۱۳۶۸). *جاذبه و دافعه علی (ع)*. صدرا.

مطهری، مرتضی. (۱۳۸۰). *سیری در نهج البلاغه*. صدرا.

مطهری‌نسب، مسعود. (۱۳۹۷). کاربرد روش پژوهی در مطالعات تمدن اسلامی. *فصلنامه تحقیقات بنیادین علوم انسانی*، ۴(۱۲).

Dor: 20.1001.1.2476745.1397.4.3.4.8. ۹۳-۷۳

مفید، ابوعبدالله محمد بن محمد بن نعمان. (۱۳۶۷). *نبرد جمل (محمود مهدوی دامغانی، مترجم)*. نی.

منظرالقائم، اصغر؛ و سلیمانی، زهرا. (۱۳۹۴). *نقش پیامبران ابراهیمی در تمدن‌سازی*. دفتر نشر معارف.

منظرالقائم، اصغر. (۱۳۹۲). *تمدن‌سازی نبوی و علوی*. مرغ سلیمان.

موسوی خمینی، سیدروح‌الله. (۱۳۸۷). *صحیفه امام*. مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.

موسوی هندی، میرحامد حسین. (۱۴۰۴ق). *عقبات الأنوار فی امامه الأئمه الأطهار*. سیدالشهداء.

ناصریان خلیل‌آباد، اعظم. (۱۳۹۲). *بررسی مؤلفه‌های تمدن‌سازی اسلامی در نهج البلاغه و آموزه‌های علوی [پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تربیت معلم]*. پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج).

<https://ganj.irandoc.ac.ir/#/articles/623ee92294b5e2ea11d83b38cdbc97b>

نجفی، موسی. (۱۳۹۱). *فکر و تمدن: تأملی در تمدن نوین اسلامی*. پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

نجفی، موسی. (۱۳۹۶). *تمدن رضوی (مؤلفه‌های تمدن‌ساز در مکتب سیاسی امام رضا)*. آرما.

وفا، جعفر و زمانی محبوب، حبیب. (۱۳۸۹). *تأملی بر عوامل پیشرفت و انحطاط مسلمانان*. زمزم هدایت.

Components of Civilization-Building in the Biography of Imam Ali (AS) with a Quranic Approach

Received: 2023/03/13

Accepted: 2025/12/18

[10.22034/JKSL.2023.389965.1194](https://doi.org/10.22034/JKSL.2023.389965.1194)

[20.1001.1.27833356.1403.5.1.2.0](https://doi.org/20.1001.1.27833356.1403.5.1.2.0)

 *Habib Zamani Mahjoub

Type of Article: Researching

Abstract

After the Prophet Muhammad (PBUH), Imam Ali (AS) played a very important role in shaping Islamic civilization. To explain this role, examining the components and indicators of civilization-building in the biography of Imam Ali is of great importance. The main issue of this research is to identify which components of civilization-building exist in the biography of Imam Ali (AS). Using a descriptive-analytical method, this article examines the Alawite biography and the role of Imam Ali in Islamic civilization-building with the aim of investigating and explaining the components of civilization-building in both his theoretical and practical biography from a Quranic perspective. The findings of the research indicate that Imam Ali had a visionary insight and a civilization-building personality. His fundamental role in Islamic civilization is strengthening the components of Islamic cultural civilization among the people and employing them in his own government. Ethics, human dignity, freedom and free thinking, patience and resistance, justice, and solidarity are among the spiritual components of civilization-building in the biography and government of Alawites.

Keywords: Imam Ali, Islamic civilization, civilization-building components, Quran.

*.Associate Professor, Department of History and Islamic Civilization, Institute of Theology and Islamic Knowledge, Imam Sadiq (AS) Institute of Islamic Sciences, Qom, Iran
zamani1358@gmail.com

Introduction:

The main claim of this article is that Imam Ali (AS) nurtured the seeds of a civilization that the Prophet (PBUH) sowed in the Islamic community based on the Quran and religious teachings. The infallible Imams (AS) deepened this foundation, transforming it into a robust tree known as "Islamic civilization," despite the detrimental practices of the Umayyad and Abbasid rulers. The significant issue to be clarified is the role of the Imams in Islamic civilization-building. This article focuses on Imam Ali's (AS) role in this process. Every civilization, including Islamic civilization, has its components. This paper aims to answer the main question: What are the civilization-building elements in Imam Ali's (AS) conduct?

The importance of this research lies in reading the conduct of the Imams from a civilizational perspective with a Quranic approach. The conduct and teachings of the Ahl al-Bayt (AS) provide fundamental civilizational principles that must be extracted, reinterpreted from a civilizational viewpoint, and then institutionalized in society. Moreover, during a time when the idea of reviving Islamic civilization is gaining momentum, there is a need to present an optimal model of religion's application in the political sphere and to lay the groundwork for a model of religious civilization. Thus, examining and explaining the elements of Islamic civilization in the conduct of the Imams, particularly Imam Ali (AS), who succeeded in establishing an Islamic government, is of great importance. Importantly, Imam Ali's (AS) conduct, as an accepted leader by both Shia and Sunni, can serve as a model for modern Islamic civilization-building in all Islamic countries. Indeed, the civilizational thought of Ali (AS) is a blueprint for all humanity. Therefore, it should be transformed from a religious discourse into a universal discourse since the criteria Ali (AS) proposes are relevant to all humans, not just Shia or Muslims.

Research Method:

This paper uses a descriptive-analytical method to explore Imam Ali's (AS) conduct and his role in Islamic civilization-building. The aim is to examine and explain the civilizational elements in his theoretical and practical conduct with a Quranic approach. Given the multilayered and interdisciplinary nature of civilizational studies, selecting the appropriate research method is crucial (cf. Motahhari-Nasab, 1397). The current research is developmental rather than applied or strategic; it is conducted with a Quranic and historical approach, examining the growth factors of Islamic civilization during Imam Ali's (AS) era. Using library research methods, Quranic, hadith, and historical sources were collected, and the civilizational elements in Ali's (AS) conduct were described and analyzed.

Research Findings:

The findings indicate that Imam Ali (AS) had a civilizational vision and a civilization-building personality. His primary role in Islamic civilization was strengthening the civilization-building elements of Islamic culture among the people and applying them in his governance. Moral values, human dignity and honor, freedom and free-thinking, patience and resilience, justice, and solidarity are among the spiritual civilizational elements in Ali's (AS) conduct and governance.

Results:

Imam Ali (AS) had a civilizational vision and a civilization-building personality. Besides his extensive knowledge and significant role in founding many sciences such as jurisprudence, exegesis, theology, grammar, and recitation, he established the Kufa school of thought by promoting a culture of teaching and learning. His scientific guidelines, attention to education, respect for scholars, and promotion of rationality were prominent features of Ali's (AS) governance that influenced the formation of Islamic civilization. However, his essential role in Islamic civilization was reinforcing the civilizational elements of Islamic culture among the people and utilizing them in his rule.

These elements are the spiritual components of civilization that accelerated after the Prophet's (PBUH) demise, and without Ali (AS), the chain of Islamic civilization might have broken at the outset.

Morality, human dignity, patience and resilience, freedom, justice, unity, and solidarity are among the spiritual civilizational elements in Ali's (AS) conduct and governance. The criteria Ali (AS) set for his government indicate his civilizational approach, with each criterion representing a step toward building and consolidating Islamic civilization. Overall, the nature and style of Imam Ali's (AS) conduct are civilizational.

The final point is that the civilizational elements proposed by Imam Ali (AS) have a cognitive dimension and are applicable throughout Islamic history. In an era where the idea of reviving modern Islamic civilization is flourishing, there is a need to present an optimal model of religion's application in politics and to lay the groundwork for a model of religious civilization. In this context, the conduct of Imam Ali (AS), as an accepted leader by both Shia and Sunni, can serve as an excellent model for Muslims in modern Islamic civilization-building across all Islamic countries.

How to cite

Zamani Mahjoub, H. (2024). Components of Civilization-Building in the Biography of Imam Ali (AS) with a Quranic Approach. *Quran, Culture And Civilization*, 5(1), 46-75.
[doi: 10.22034/jksl.2023.389965.1194](https://doi.org/10.22034/jksl.2023.389965.1194)

References

- The Holy Quran, (Fooladvand, Mohammad Mehdi's translation). [In Persian].
- Azarang, Abdolhossein. (1390). History of Civilization. Ketabdar. [In Persian].
- Amadi, al-Tamimi, Abdulwahid. (1426). Ghura al- ikam wa Durar al-Kilam: A Collection of Words and Wisdom of Imam Ali (PBUH). Dar Al-Kutub Al-Islamiyah. [In Arabic].
- Ebrahimnejad, Mohammad Reza & Pourabbas, Mohammad. (1401). Investigating the Concept of Modern Islamic Civilization from a Semantic Perspective. *Journal of Modern Islamic Civilization Studies*, 1(1), 11-33. [DOR: 20.1001.1.37952538.1400.1.1.1.9](#). [In Persian].
- Ibn Abi'l-Hadid, Abdul Hamid ibn Hiba Allah ibn Muhammad ibn Al-Hussein. (1385). Explanation of Nahj al-Balagha. Dar Ihya Al-Turath Al-Arabi. [In Arabic].
- Ibn Khaldun, Abd al-Rahman. (1359). Introduction to Ibn Khaldun (translated by Mohammad Parvin Gunabadi). Translation and Publishing Company. [In Persian].
- Akati, Marziyeh & Khodayar, Dadkhoda. (1393). The Role of Imam Ali (PBUH) in the Expansion of Islamic Civilization (Case Study: Economic Distribution). First National Congress of Religious Thought and Insight. [In Persian].
- Babae, Habibollah. (1394). Criterion and Foundation in Islamic Civilization. *Naqd va Nazar Quarterly*, 20(80), 31-54. [In Persian].
- Bi-Azar Shirazi, Abdolkarim. (1380). The Great Imamate and the Caliphate of Imam Ali (PBUH): Collection of Articles of the International Congress on Imam Ali (PBUH), Justice, Unity, and Security (compiled by Mehdi Golshani). Institute for Humanities and Cultural Studies. [In Persian].
- Tabrizi Zadeh Isfahani, Razieh. (1399). Pre-Material Components of Civilization from the Perspective of the Holy Quran. *Quran, Culture, and Civilization Quarterly*, 1(2), 127-150. [DOI: 10.22034/JKSL.2021.129456](#). [In Persian].
- Jassem, Aziz Sayyid. (1381). Imam Ali (PBUH) Symbol of Righteous Governance (translated by Mosa Danesh). Islamic Research Foundation. [In Persian].
- Jordac, George. (1387). Imam Ali (PBUH) the Voice of Human Justice (translated by Sayyed Hadi Keshavarz). Bustan Ketab. [In Persian].
- Jafari, Mohammad Taghi. (1369). Political Wisdom of Islam's Principles; Translation and Interpretation of Imam Ali's Blessed Command to Malik Ashtar. Tibyan Cultural and Information Institute. [In Persian].
- Jafari, Mohammad Taghi. (1372). Justice and Human Dignity are the Main Forces Preserving Civilizations, *JAM*, 1(27), 0-0. [In Persian].
- Jafari, Mohammad Taghi. (1385). Translation and Interpretation of Nahj al-Balaghah. Office of Islamic Culture Publication. [In Persian].
- Javadi Amoli, Abdullah. (1366). Dignity in the Quran. Rajaei Cultural Publishing Center. [In Persian].
- Javadi Amoli, Abdullah. (1388). Tasnim: Interpretation of the Holy Quran. Esra. [In Persian].
- Javadi Amoli, Abdullah. (1394). Fifteen Principles of Civilization Building. *Islamic Civilization Thought Bi-Annual*, 1(1), 12-25. [In Persian].
- Jahanbin, Farzad. (1398). Discourse on Modern Islamic Civilization. Afatab-e Tose'e. [In Persian].
- Haj Hassan, Hussein. (Year not provided). Arab Civilization at the Beginning of Islam. The University Foundation for Studies, Publishing, and Distribution. [In Arabic].
- Hussain, Taha. (1354). Ali and His Sons (translated by Mohammad Ali Shirazi). Ganjineh. [In Persian].
- Hosseini Marashee Shoushtari, Qazi Seyyed Noorollah. (1409). The Truth and Falsehood in the Light of Justice.

- Ayatollah Marashee's Library. [In Arabic].
- Hosseini, Seyyed Hossein. (1395). Method of Analyzing Conceptual Components of Civilization, Civilization Studies: Conceptual Studies of Islamic Civilization. Sociologists Society. [In Persian].
- Khamenei, Sayyid Ali. (1390). 250-Year-Old Human: Statements of the Supreme Leader on the Political and Struggle Life of the Imams of the Innocents (PBUH). Eiman Jahadi Sahba Institute. [In Persian].
- Khamenei, Sayyid Ali (No Date). Statements and Speeches. Accessible at Khamenei.ir website. [In Persian].
- Khatib Baghdadi, Imam Al-Hafiz Abi Bakr Ahmad ibn Ali. (1417). History of Baghdad (researched by Mustafa Abdul Qadir Ata). Dar Al-Kutub Al-Ilmiyah. [In Arabic].
- Khwansari, Jamal al-Din Mohammad. (1361). Explanation of Ghurar al-Hikam wa Durar al-Kilam (edited by Mir Jalal al-Din Hosseini Armoui). University of Tehran. [In Persian].
- Dashti, Mohammad. (1379). Imam Ali (PBUH) and Islamic Ethics. Publishing Institute of Amir al-Momenin (PBUH) Cultural Research. [In Persian].
- Delshad Tehrani, Mostafa. (1383). Thematic Interpretation of Nahj al-Balaghah. Maaref Publication Office. [In Persian].
- Delshad Tehrani, Mostafa. (1390). Balance of Life: Structuralism of Justice in Nahj al-Balaghah. Darya. [In Persian].
- Durant, Will. (1365). History of Civilization: Satellite of Civilization (translated by Ahmad Aram and colleagues). Islamic Revolution Publishing and Educational Organization. [In Persian].
- Durant, Will & Colleagues. (1382). History of Civilization and World Culture. Tarh-e Now. [In Persian].
- Dehkhoda, Ali Akbar. (1373). Dehkhoda Dictionary. University of Tehran. [In Persian].
- Dehghani, Seyyed Amir & Hazrati, Hassan. (1392). Understanding the Muslim Modern Scholars' Perception of Civilization. Quarterly Journal of Islamic Civilization History Research, 46(2), 173-194. DOI: 10.22059/JHIC.2017.209299.653707. [In Persian].
- Raghib Isfahani, Hussein ibn Muhammad. (1412). Vocabulary of Quranic Words. Dar al-Qalam. [In Arabic].
- Rezaei Isfahani, Mohammad Ali & Awn Naqvi, Mohammad Ali. (1402). Dimensions of the Scientific Authority of the Quran. Quran: Contemporary Studies (Contemporary Quran Studies), 2(5), 93-122. DOI: 10.22034/qns.2023.17368.1046. [In Persian].
- Rezaei Esfahani, Mohammad Ali. (2022). Scientific Reference of the Qur'an from the Perspective of Researchers with a Focus on the Qur'anic Insights of Imam Khamenei. Contemporary Qur'anic Studies, 1(1), 7-25. doi: 10.22034/DQM.2022.7392. [In Arabic].
- Zarrinkoob, Abdolhossein. (2016). Resume of Islam. Amir Kabir. [In Persian].
- Saeed, Hassan. (2024). A Diagram of Ali's (AS) Government. Imam Ali Amir al-Mu'minin Library. [In Persian].
- Suleymani, Zahra; Montazer al-Qa'em, Asghar. (2021). Examination of the Characteristics of Civilization-building Agents in the Qur'an (with an emphasis on the Agents of Governance). Quran, Culture, and Civilization Quarterly, 2(4), 48-75. Doi: 10.22034/JKSL.2021.307119.1040. [In Persian].
- Sayyid Ra . (2000). Nahj al-Balaghah (Mohammad Dashti, Translator). Mashreqain. [In Persian].
- Shariati, Ali. (1995). Ali (AS). Amoon. [In Persian].
- Shahid Thani, Zain al-Din ibn Ali. (2007). Munyat al-Murid fi Adab al-Mufid wa al-Mustafid (Seyyed Mohammad Baqer Hojati, Translator). Cultural Institute Publications. [In Persian].
- Tabatabaei, Mohammad Hussein. (1969). Shi'ism in Islam. Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [In Persian].
- Tabatabaei, Seyyed Mohammad Hussein. (1988). Tafsir al-Mizan (Seyyed Mohammad Baqer Musavi Hamadani, Translator). Islamic Publications Office. [In Persian].

- Tabari, Muhammad ibn Jarir. (2008). History of Nations and Kings (History of Tabari) (Mohammad Abulfazl Ebrahim, Editor). Rawa' al-Turath al-Arabi. [In Arabic].
- Turaihi, Fakhr al-Din. (1453 AH). Majma' al-Bahrain. Al-A'jami Institute for Publications. [In Arabic].
- Ameli, Seyyed Ja'far Murtada. (1451 AH). Al-amin S rat al-Imam Ali (AS). Wilaa al-Muntazir. [In Arabic].
- Abd al-Mohammadi, Hossein. (2012). Tolerance and Forgiveness from the Perspective of the Qur'an and the Ahl al-Bayt. Imam Khomeini Educational and Research Institute. [In Persian].
- Abdul-Maqsood, Abdul Fattah. (1992). Imam Ali ibn Abi Talib (AS) (Seyyed Mahmoud Taleghani, Translator). Public Joint Stock Company. [In Persian].
- Azimipour, Azim. (2005). Imam Ali (AS) in Nahj al-Balaghah. Zamzam Hedayat. [In Persian].
- Alikhani, Ali Akbar. (2001). Justice and Freedom in the Political Philosophy of Imam Ali (AS): A Collection of Articles from the International Congress on Imam Ali (AS) and Justice, Unity, and Security (Mehdi Golshani, Compiler). Institute for Humanities and Cultural Studies. [In Persian].
- Fallah, Ibrahim; Hosseini, Seyyed Abdullah. (2015). The Role of Imam Ali in the Formation and Software Development of Islamic Civilization: Proceedings of the Eighth International Conference on Quranic Studies. University of Quranic Sciences and Teachings. [In Persian].
- Qushchi, Ala al-Din Ali ibn Muhammad. (n.d.). Sharh Tajrid al-I'tiqad. Resa Publications. [In Persian].
- Kashfi, Mohammad Reza. (2001). The Influence of Imam Ali (AS) on Islamic Culture and Civilization: Encyclopedia of Imam Ali (AS) Works. Institute for Cultural and Intellectual Development. [In Persian].
- Karami, Ali. (1991). The Rise and Fall of Civilizations from the Perspective of the Qur'an. Morteza Publications. [In Persian].
- Kamarai'i, Mohammad Bagher. (2001). Ali (AS) and Islamic Civilization: Imam Ali (AS) from the Perspective of Scholars (Mehdi Mehrizi and Hadi Rabani, Researchers). Ministry of Culture and Islamic Guidance. [In Persian].
- Madelung, Wilferd. (2007). Succession to Prophet Muhammad: A Study of the Earliest Caliphate (Ahmad Namayi and Colleagues, Translators). Astan Quds Razavi Institute for Islamic Research. [In Persian].
- Majlisi, Muhammad Baqir. (2024). Bi'r al-Anw'r al-J mi'a lidurar Akhb'r. Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic].
- Mohammadi, Ghulam Hassan. (2011). The Role of Shia Imams in the Formation and Development of Islamic Civilization. Imam Khomeini Educational and Research Institute. [In Persian].
- Mohammadi, Ghulam Hassan. (2019). Shia Imams and Islamic Sciences. Islamic Culture and Thought Research Institute Publications. [In Persian].
- Mohammadi Rayshahri, Mohammad. (2003). Encyclopedia of Amir al-Mu'minin (AS) Based on the Qur'an, Hadith, and History (Mehdi Mehrizi, Translator). Dar al-Hadith. [In Persian].
- Mohammadi Rayshahri, Mohammad. (n.d.). Encyclopedia of Imam Ali (AS). Dar al-Hadith. [In Arabic].
- Motahhari, Morteza. (1989). Jadhbihah wa Dafiah-e Ali (AS). Sadra. [In Persian].
- Motahhari, Morteza. (2001). A Journey in Nahj al-Balaghah. Sadra. [In Persian].
- Motahhari Nasab, Masoud. (2018). Application of Methodology in Islamic Civilization Studies. Journal of Fundamental Research in Humanities, 4(12), 73-93. [Doi: 20.1001.1.2476745.1397.4.3.4.8](https://doi.org/10.1001.1.2476745.1397.4.3.4.8). [In Persian].
- Mufid, Abu Abdillah Muhammad ibn Muhammad ibn Nu'man. (1988). The Battle of Jamal (Mahmoud Mahdavi Damghani, Translator). Ney. [In Persian].
- Montazer al-Qa'em, Asghar, Salimani, Zahra. (2015). The Role of Abrahamic Prophets in Civilization Building. Ma'aref Publications. [In Persian].
- Montazer al-Qa'em, Asghar. (2013). Prophetic and Alian Civilization-building. Morgh-e Solaiman. [In Persian].

- Musavi Khomeini, Seyyed Ruhollah. (2008). Sahifeh Imam. Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works. [In Persian].
- Musavi Hindi, Mir Hamid Hussain. (2025). Abaq t al-Anw r fi Imamah al-A'immat al-A'h r. Sayyid al-Shohada. [In Arabic].
- Naserian Khalil Abad, Azam. (2013). Investigation of the Components of Islamic Civilization in Nahj al-Balaghah and Alian Teachings [Master's thesis, Tarbiat Modares University]. IranDoc Scientific Information Database. [In Persian].
- Najafi, Musa. (2012). Thought and Civilization: Reflections on Modern Islamic Civilization. Institute for Humanities and Cultural Studies. [In Persian].
- Najafi, Musa. (2017). Razavi Civilization (Components of Civilization-building in the Political School of Imam Reza). Arma. [In Persian].
- Wafa, Jafar; Zamani Mahjoub, Habib. (2010). Reflections on the Factors of Progress and Decline of Muslims. Zam-zam Hedayat. [In Persian].

COPYRIGHTS

@2023 by the authors. Licensee University of Quranic Studies and Sciences This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0>

